

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

ספרות פירושים עניפה נוצרה סביב משנה תורה לרמב"ם. יש פירושים שהיו מפורסמים יותר, ויש שהיו מפורסמים פחות. ברור הוא, שעם המצאת הדפוס, היה זה הדפוס שהקנה לפירושים מסוימים את הפרסום. הפירושים שנדפסו לראשונה סביב משנה תורה לרמב"ם, הם אלו שהפכו להיות המפורסמים ביותר, והם הנקראים "נושאי כליו של הרמב"ם"¹.

מבין החיבורים שנדפסו לראשונה סביב משנה תורה, בחרנו להתייחס במאמר זה לשנים מהם: מגדל עוז ומגיד משנה. במאמר נעסוק בתולדות המחברים, וביתר שאת בגופם של חיבוריהם. לא נעסוק בשאלות כלליות הקשורות לשני החיבורים הללו או למחבריהם,² ולא במישור ההלכתי, דהיינו, חידושים ופולמוסים הלכתיים הקשורים לחיבורים אלו.

כפי שיוברר לקמן, זמן חיבורו של מגדל עוז³ מקדים את זמן חיבורו של מגיד משנה בכחמישים שנה, ועל כן נפתח בו את דיוננו.⁴

* ברצון רב נענית לבקשה לכתוב מאמר בספר לכבודו של הרב נחום רבינוביץ. לכתחילה חשבתי לכתוב גם על מפרשים נוספים, אולם כשראיתי כי הדברים יארכו יתר על המדה, משכתי ידי. מאמר זה נמסר לדפוס בחודש מנחם אב תשס"ח, אבל מסיבות שונות עבר זמן רב עד להדפסה. היתה בכך גם תועלת כי הערות העורכים סייעו לי להבהיר ולהרחיב. כמו כן הייתי חייב לעדכן את המאמר, לאור פרסומים חדשים, ואף בכך יש תועלת רבה. אכן, אני מקוה שעלה בידי לעדכן עד כמה שאפשר.

1 בחירה זו של המדפיסים השפיעה על אופי לימוד התורה בכלל, ועל העיסוק ברמב"ם ובמפרשיו בפרט. ככלל שאלת מידת השפעת הדפוס על לימוד כתבי הרמב"ם, כמו גם שאלת אמות המידה לבחירת החיבורים שהודפסו על הדף, אם היו כאלה, ראויות הן לבמה משל עצמן ולא כאן מקומן.

2 לדוגמא: ניתן לציין עובדה אחת המשותפת לשני המחברים; ר' שם טוב, בעל המגדל עוז, אף שהיה מקסטיליה, הרי שהיה תלמידו של הרשב"א, והוא למד אצלו בברצלונה שבמדינת קטלוניה, כפי שכתב בתחילת ספרו בדי הארון. ר' וידאל, בעל המגיד משנה, לא היה תלמידו של הרשב"א, אבל מזכירו כמעט בכל עניין. מקום פעולתו של ר' וידאל היה בצפון קטלוניה סמוך לפרובנס. הנה כי כן, יש מקום לשאלות כלליות, כגון: האם אכן חיבורים אלו משקפים את בית מדרשו של הרשב"א ויחסו לרמב"ם, לא רק מבחינה הגותית פילוסופית, אלא גם מבחינה הלכתית? האם העיסוק של חכמים אלו במשנה תורה יכול ללמדנו על הרקע לצמיחת חיבורים אלו בסביבתם ובתקופתם? האם יש כאן השפעה פרובנסאלית? לא נעסוק בשאלות אלו ובנגזרותיהן.

3 צירוף זה נמצא במשלי יח, י, ראה לקמן הערה 29, ושם הכתיב חסר: עז. אבל בדפוסים אין אחידות בפרט זה, וגם אני לא הקפדתי בדבר, פרט למקורות מצוטטים, שבהם לא שיניתי את הכתיב הנמצא במקור.

4 אכן, אף שהמגיד משנה נתחבר מאוחר יותר, אין הוא מזכיר את מגדל עוז, וסביר שלא הכירו. נמצא כי אלו שני חיבורים בלתי תלויים זה בזה.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

א. מגדל עוז

1. תולדותיו וחיבוריו⁵

ר' שם טוב (להלן: רש"ט) ב"ר אברהם⁶ בן גאון⁷ נולד בעיר שוריא (*Soria*) שבצפון קסטיליה בספרד. רש"ט היה תלמידים של הרשב"א⁸ ושל ר' יצחק בן טודרוס החסיד שישבו בברצלונה.⁹ בשנת ס"ה (1305) בערך, ויש מקדימים זאת לשנת נ"ח (1298),¹⁰ חיבר את ספרו הראשון כתר שם טוב על פירוש הרמב"ן לתורה, ובעיקר עוסק בסודות ורמזים הנמצאים בפירושו. לפי מקור אחד הוא היה אז בן כ"ח או בן ל' שנים. בהיותו בשוריא בשנת ע"ב (1312), כתב ספר מקרא שלם, הידוע כיום ככתב יד ששון מס' 82, שיש לו חשיבות בכמה עניינים.¹¹ רש"ט עלה

5 פרטים חשובים על בעל מגדל עוז כתב ח' מיכל בספרו אור החיים בערך ר' שם טוב. ד"ש לוינגר כתב עליו ועל חיבוריו מאמר מקיף מאוד: "רבי שם טוב בן אברהם בן גאון", ספר צפת (=ספונות ז), ח"ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' ז-לט. מאמר זה צורף גם לספרו של רש"ט בדי הארון, מהד' פקסימיליה על פי כתב יד פריז, ירושלים תשל"ח. נעזרתי במאמר זה, אם כי יש לציין שלוינגר מיעט בפרטים ביחס לחיבור מגדל עוז, והתמקד יותר בשאר חיבוריו של רש"ט.

6 במגדל עוז ה' סוכה ו, יב, הזכיר את: "שאדוני אבי ז"ל וכל גדולי משפחתי היו נוהגין כקבלת אבותם הספרדים"; וכן בהל' שחיטה ח, יד: "הורגלנו בישיבתנו על פי קבלתנו לכדקן למראית עינינו מאדוני אבי זלה"ה אשר קבל מרבתינו".

על המעיין לדעת כי כל הציונים למגדל עוז נעשו על פי מהדורת הרמב"ם המצויה (דפוס וורשא וצילומיו המצויים בשוק) ולא על פי מהד' פרנקל, ויש לעתים הברל בין הציונים.

7 אין הכוונה לומר ששמו של סבו היה: גאון, אלא גאון הוא כינוי המשפחה, וכן כתב החיד"א בשם הגדולים, ערך "כתר שם טוב". וכן עולה מהפתיחה בראש ספרו בדי הארון: "אמר שם טוב ב"ר אברהם זלה"ה בן גאון".

8 בחיבור מגדל עוז הוא מכנה את הרשב"א "מורי". אמנם יש מספר מקומות יוצאי דופן, שבהם חסר תואר זה, ונ"ל שהם ט"ס. ראה לדוגמה ה' שבת כז, יב-יג; ה' עירובין א, טז; ועוד. ר' שם טוב נזכר בתשובות הרשב"א ח"ג [באור החיים צוין ח"א, וממנו העתיק גם לוינגר] סי' יב, מ. ועתה יש להוסיף גם את תשובות הרשב"א החדשות מכתב יד, מהד' מכון ירושלים, ירושלים תשס"ה, סי' עז.

9 רש"ט הזכיר בהל' חמץ ומצה רפ"ה גם את רבותיו הצרפתיים: "וגם רבותי נ"ע היו חלוקין בו ומורי הרשב"א ז"ל היה נוהג בו היתר... ושאר רבותי הצרפתיים נ"ע היו נוהגין בו חומרא, ואני אחריהן נהגתי חומרא לעצמי". בהל' סוכה ו, יט, כתב: "וכזה היה מנהג רבותי ורבני ספרד". המקור השני מאשר כי למד לפני רבנים שאינם מספרד. ראה גם בהל' אישות ד, יג: "ואני אומר מחלוקת ישנה היא ורבותי נ"ע חולקים בה... וכן הסכים מורי הרשב"א ז"ל". הרי שהזכיר את רבותיו כנגד דעת מורו הרשב"א.

10 מ' אידל, "פירוש לא ידוע לסודות הרמב"ן", דעת, 3-2 (תשל"ח-ט), עמ' 121 הערה 4, סבור כי כתר שם טוב חובר בשנת נ"ח (1298) על יסוד הקולופון בכ"י וטיקן-ברבריה, שנכתב בו: "ובשנת ונ"ח מצא ח"ן בעיני ה', השם יתן אותנו לח"ן ולחס"ד בעיני אלהים ואדם". ברם, ראה עתה בספר *Hebrew manuscripts in the Vatican Library*, Edited by Benjamin Richler, Vatican 2008, pp. 511-513, שם נאמר כי צורת הכתיבה מזוהה, ללא ספק, עם כתיבתו של המעתיק שם טוב בן שמואל ברוך, ונמצא כי גם הקולופון הוא של המעתיק ולא של המחבר. הואיל ושנות פעילותו של מעתיק זה מאוחרות הן במאה שנה מהתאריך הנ"ל, לכן לדבריהם צריך לומר כי שנת "ח"ן" הנוכרת כאן היא בהשמטת המאות, ולמעשה התאריך הוא קנ"ח (1398).

11 מקורות לפרטים הנזכרים עד כאן, ראה לוינגר (לעיל הערה 5), עמ' ט-כב. עוד על הספר שכתב רש"ט ראה לקמן הערות 36, 168.

לארץ ישראל,¹² ועל פי עדותו נמצא בה בשנת ע"ה (1315).¹³ הוא היה בטבריה, בירושלים,¹⁴ ובשנת פ"ה (1325) היה בצפת כפי שהוא כותב בסיום ספרו בדי הארון. הגיעה לידינו ידיעה מעניינת עליו, כי בהיותו בצפת, פעל לחדש ציון קבר בכפר עמוקה: "בעמוקה... ועליו ציון יפה עד מאד אבני גזית והוא ב[ני]ן חדש נתעסק בבניינו ונשתדל הרב ר' שם טוב גאון [ז]ל[ה]ה הספרדי ממדינת שוריא".¹⁵ יש אומרים שהוא חזר לספרד, אבל ד"ש לוינגר הראה שאין בסיס נכון לידיעה זו, וכי הוא נפטר בצפת.¹⁶ שנת פטירתו אינה ידועה.

ידוע לנו כי ר' יוסף אנג'לט היה תלמידו בחכמת הנסתר.¹⁷ אין בידינו לעת עתה ידיעות על תלמידים נוספים שלו. על משפחתו הוא מספר בהקדמה לספרו בדי הארון כי "ויהי ימים מתו עלי בני ובנותי ולא נשאר אלי מיוצאי חלצי לא פרי ולא פרי מפרי ואנכי הולך עירי". נראה שהדברים מתייחסים לתקופת היותו בספרד.

רש"ט חיבר מספר חיבורים העוסקים בקבלה,¹⁸ ומהם נדפסו רק שנים: כתר שם טוב, בדי הארון ומגדל חננאל, הנקרא כיום בקיצור: בדי הארון.¹⁹ אכן ידיו רב לו גם בנגלה. מפורסם

12 מרוז (לקמן הערה 17), עמ' 316, מעלה את האפשרות שבדרכו לארץ שהה רש"ט גם בקאנדיה, והוא היה זה שהביא את כתביו של תלמידו ר' יוסף אנג'לט לשם, ויש לכך חשיבות להבנת הדרך של העברת הכתבים הזוהריים לאזור זה.

13 ראה בספרו בדי הארון, שער ראשון, פרק ה. במהד' לוינגר (לעיל הערה 5) עמ' 32, ובמהד' ירושלים, תשס"א [נדפס בתוך ספר עמודי הקבלה, ראה לקמן הערה 19], דף כא ע"ב.

14 בדי הארון, עמ' 3, מהד' ירושלים דף ג ע"א.

15 פט זה נמצא בכתב יד המכיל רשימה של קברי צדיקים, שמקורו מהגניזה הקהירית, הנמצא עתה בספריית אוניברסיטת קמברידג'. כתב יד זה פורסם לראשונה בידי צ' אילן, קברי צדיקים בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 94, וההשלמות בסוגריים הם ממנו. ראה גם דיונו של אילן בעניין זה בעמ' 85-88 ובהערותיו. אגב, יש לציין כי ג' שלום במאמרו, "ס' שבילי דירושלם המיוחס לר' יצחק חילו - מזווייף", ציון ו (תרצ"ד), עמ' נ-נא, כתב כאחד הנימוקים להוכחת הזיוף, כי: "גם כדאי להזכיר ששום מקובל או מחבר אחר לא קרא את ר' שם טוב ו' גאון בשם ר' שם טוב איש שוריא". נראה כי לאור האמור כאן, נימוק זה בלבד אינו מספיק.

16 לוינגר הנ"ל (הערה 5), עמ' ט כותב, כי עוול נעשה לרש"ט ע"י ההיסטוריון גרץ, שעקב טעות דפוס קבע שרש"ט חזר לספרד. בעמ' יג פירט לוינגר יותר, וכתב כי במגדל עוז להל' לולב ז, ז, כתוב: "ואחר בואי מארץ הצבי", ולכן קבע גרץ כי רש"ט חזר לספרד. אבל בדפוס ויניציאה רפ"ד, שהוא הדפוס הראשון, כתוב: "ואחר בואי בארץ הצבי". לוינגר האריך והראה על טעות נוספת של גרץ בעניין זה, ומצד שני הביא הוכחות שרש"ט נשאר בא"י. לעניין זה יש חשיבות הלכתית הואיל ורח"א ביחובסקי בקונטרסו ארץ חמדה, עמ' קסט, אות פה, בתוך: כתבי הרח"א ביחובסקי, ניו יורק תש"ן, מביא ממקום זה ראייה כי אפשר לעלות לא"י על מנת לחזור. אמנם הוא לא ראה את דפוס ראשון, אבל תימה שהביא ראייה גם ממגדל עוז הלי' איסורי ביאה א, יב: "ואחר בואי בארץ הצבי", והרי כאן ברור הוא שכוונתו לומר שהוא בא לארץ הצבי, וכמו שמצינו לשון זה במקומות נוספים במגדל עוז, ראה לקמן הערות 168, 169.

17 על ר' יוסף אנג'לט ראה א' פליקס, פרקים בהגותו הקבלית של הרב יוסף אנג'לט, חיבור לקבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"א, עמ' 1-19; ר' מרוז, "ר' יוסף אנג'לט וכתביו הזוהריים", בתוך: חידושי זוהר, מחקרים חדשים בספרות הזוהר (תעודה, כרך כא-כב, בעריכת: ר' מרוז), תל אביב תשס"ז, עמ' 303, הערה 3, שם צוייניו המחקרים הקשורים לדמותו של ר' יוסף, וראה גם שם עמ' 315 ובהערות.

18 לרשימה מפורטת, וגם לדיון בספרים המיוחסים לו, ראה לוינגר הנ"ל (הערה 5), עמ' כט-לט. מאז פרסום מאמרו, נוספו מספר מחקרים העוסקים ביצירתו הקבלית של רש"ט, אבל הואיל ואין זה הנושא שאנו דנים בו איני מפנה אליהם, אלא אם כן יש בהם קשר לחיבורו מגדל עוז.

19 בדי הארון יצא לאור במהדורה פקסימילית, ראה לעיל הערה 5. מאוחר יותר נדפסו שני החיבורים הללו על פי כתבי יד בתוך ספר עמודי הקבלה, מכון נזר שרגא, ירושלים תשס"א. ברם בהקדמת המוציאם

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

חיבורו מגדל עוז על הרמב"ם. אבל בנוסף לכך כתב גם שיטות²⁰ על התלמוד.²¹ נראה שאף כתב תשובות.²² נמצא אפוא שידידו של רש"ט רב לו בנסתר ובנגלה כאחד. הדבר מאשר את שהוא עצמו מספר על:

החכמים החסידים ר' יצחק ור' יעקב אחים כהנים בני ה"ר יעקב הכהן ז"ל, שמולדתם עיר שוריא, שגם היא ארץ מולדתי, וקרובה משפחתם למשפחתי מתו בלא בנים זכרים, והניחו יתרם ומעלת חכמתם ביד תלמידם החכם ר' משה ז"ל בן שמעון מעיר ברגש. ולפי שלא היו בזמני ולא דרכתי נתיבם נמנעתי מלדבר בם, רק תלמידים הנזכר הכרתי בימי נעורותי... אבל בחכמתו לא בחנתי, ולכן שתקתי מלהחזיק ומלהרחיק דרכו כי מי יצפני בסכו, רק זאת ידעתי שלא היו בעלי הוראה בתלמוד אשר הוא עמוד למוד מעלה ומטה וארבע רוחות העולם במדתו לרחבו ולארכו, והאמת יורה דרכו.²³

שומע אתה מכאן כי אין לתלמוד חכמת הנסתר מחכם שכל עיסוקו הוא רק בה בלבד. העוסק בה חייב לעסוק גם בתלמוד ולהיות בעל הוראה בו, ורק אז יש לתלמוד ממנו גם חכמת הנסתר. ומכאן אתה מבין ממילא כי רש"ט עצמו ידיו רב לו הן בנסתר והן בנגלה.

אנו נעסוק כאן בחיבורו על הרמב"ם הנקרא מגדל עוז. על פי המובא לקמן עולה כי הוא החל לחברו בהיותו בספרד, ואפשר גם שהשלימו שם. הוא מזכיר בו את היותו בארץ ישראל כפי שנראה לקמן, ונראה שאלו הן השלמות והוספות מאוחרות. אכן אין ודאות בכך, ואפשר שחלקים ממנו הוא כתב ממש בארץ ישראל.

לאור בעמ' טו, לא נאמר על פי איזה כתב יד הם הדפיסו את הספרים הללו. השוואה קלה עם מהדורות של לוינגר מלמדת על הבדלי נוסח ביניהם, שנראים לי יותר כטעויות ולא כהבדלי נוסח, אבל אי אפשר לומר זאת בבטחון מוחלט. עוד יש להוסיף כי בהקדמתם שם הם כותבים כי כתר שם טוב רואה אור לראשונה, אבל לאמיתו של דבר הספר נדפס (בשינויים ובקיצור) כבר ע"י ר"י קוריאט בספרו מאור ושמש, ליורונו תקצ"ט, מעמ' כה ואילך.

20 המונח "שיטה" כמצייין ספר העוסק בחידושים לתלמוד, נזכר לראשונה, למיטב ידיעתי, ביחס ליצירתם של חכמי איורא, שפעלו במחצית הראשונה של המאה הי"ג. ראה ר"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"מ, עמ' 482-483. אורבך גם הסביר מה בין מונח זה למונח "חידושים". מאוחר יותר מצאנו מונח זה במקומות ספורים, ותודתי לפרופ' שמחה עמנואל שהפנני למספר מקורות המזכרים בראשונים ובמרדכי. לא ערכתי בדיקה יסודית בענין, אולם דומני כי בחיבורים מאת חכמי ספרד, רש"ט הוא בין הראשונים, ואולי אף הראשון, שהשתמש במונח זה. אולי יש לכך קשר עם לשונו המיוחדת, ראה לקמן סעיף 12.

21 כנראה מתוך דבריו במגדל עוז, ומדבריו עולה שחיבר על מסכתות רבות: שבת (כנראה מתוך ברכות רפ"א), סוכה (שם סופ"א), נדרים (מכירה יא, ד), נזיר ואהלות (נזירות ז, ח - אבל אפשר שכוונתו שם לקצת מפרשים שהזכיר קודם), גיטין (גירושין רפ"ו; מכירה כט, ח; מלוה ולוה ספט"ו), בבא מציעא (מכירה יא, ד; שם כט, ח; מלוה ולוה כא, ד), בבא בתרא [זכיה ומתנה רפ"ב - "והרוצה ללון בעומקה יעיין בה בשיטתנו"; ראה גם גזילה ואבדה ט, טו שכתוב: "ואמר (כך בדפ"ר, בדפוסים מאוחרים הגיהו "וכן") כתבתי שם בשיטתו" אין לכך מובן גם לאחר ההגהה. אם נגיה: "בשיטתי" מובן יותר ותואם את ידיעתנו על כתיבת שיטה למסכת בבא בתרא], ועבודה זרה (עבודה זרה ט, יא).

22 כך כתב בהל' שבת כח, יח: "כבר נשאלה שאלה זאת ממני מארץ מצרים והשבתי בה באורך". ראה גם הל' ברכות ו, ה: "כבר השבתי בזה באורך בראיות ברורות". נראה שגם כאן הכוונה לתשובותיו, אם כי אפשר לפרש באופן אחר.

23 בדי הארון (לעיל הערה 5), שער ראשון פ"ה, עמ' 33, דף כב ע"א וע"ב.

2. מי הוא מחבר מגדל עוז

חיבור בשם מגדל עוז נדפס לראשונה ברמב"ם דפוס קושטא, שנת רס"ט. בקולופון אנו קוראים:

ומגיד סביב לאהלו [של הרמב"ם - יש"ש] יחנו בכתיבה מפוארה המגיד משנה וההגהות מימוניות בספרי הדינים הנהוגים... האמנם בקצת מהספרים הנהוגים לא הגיע לידנו מגיד משנה וחפשנו אותו בכל אלפי ישראל ולא מצאנוהו. והחברים המפוארים האלה לא רצו להוציא מתחת ידם דבר בלתי מתוקן, ושמנו בספרים ההם תמורת המגיד משנה חבורים אחרים מפוארים וגדולי התועלת להאיר מחשף עיני המעיינים, כי באמונה הם עושים, יהי נועם ה' עליהם ובמעשה ידיהם יכוננם.

נמצא כי הם הוסיפו חיבורים שונים, ולא גילו לנו לא את שמם ולא את שם מחברם. אחד מהם הוא מגדל עוז, שנדפס רק על ספר אהבה, שעליו לא נדפס מגיד משנה.²⁴ את שמו של החיבור גילו בגוף הספר, בכותרת מעל לפירוש, אבל שם מחברו נעלם. בדפוס השני, ויניציאה רפ"ד, נכתב בשער הספר:²⁵ "חיבור משנה תורה... עם המגדל עוז שחיבר הרב ר' שם טוב ב"ר אברהם בן גאון ספרדי זצ"ל ועם המגיד משנה שחיבר אחד נגר ובר נגר זצ"ל". כאן נמצא לראשונה שמו של מחבר מגדל עוז.

ברם בדורנו קמו עוררין על זהות המחבר, ואלו דבריהם:²⁶

ויש שרוצים²⁷ לייחס את ספר מגדל עוז על הרמב"ם לר' שם טוב גאון בהסתמך על הזכירו בספר מגדל עוז בכתר שם טוב שלי. ודבר זה מאד תמוה על פי דבריו בספר בדי הארון שהרי הוא מקפיד להזדהות בשמו על כל חיבור שלו, ובמגדל עוז לא נזכר שמו. בנוסף על כך מסתבר שחיבורו האחרון הוא בדי הארון באשר בספר זה מונה את שפעת חיבוריו ואין חיבור זה נזכר בין דבריו, ולומר שנתחבר לאחר מכן הוא קצת רחוק משום שהוא בסוף ימיו, ומה גם שנראה מהאחרונים שמשגיגים בצורה חריפה על בעל מגדל עוז ושואלים ממי קיבל, אין זאת אלא

24 ראה להלן 4א, וכן ליד הערה 270.

25 בנוסח השער של כרך ב נדפס בטעות: חיבור משנה תורה... עם פירוקי וציוני הריטב"א שהשי' על הראב"ד בהשגותיו. וצ"ל: הרשטב"א. טעות זו חוזרת גם בשער של כרך שני במהדורות בראגאדין ויושטיניאן שנדפסו בוויניציאה בשנים ש"י-ש"א, שהן כידוע העתק כמעט זהה של מהדורת רפ"ד [ראה על כך בספרי, עמודים בתולדות הספר העברי - הגהות ומגיהים, רמת גן תשס"ה,² עמ' 613-623, והמסקנה בעמ' 623]. כתוצאה מטעות זו כתב ר"ד קונפורטי בקורא הדורות, מהד' קסל, ברלין תר"ו, דף כד ע"ב: "הנה יש לנו ספק בשם הרב זה בעל מגדל עוז, יש אומרים שנקרא גם כן הריטב"א רבינו יום טוב בר אברהם כשם הריטב"א שעשה שיטה על מסכת קדושין, וכן יש בקצת נסחאות מספר הרמב"ם שכתבו שהריטב"א חבר מגדל עוז, ויש מקצת נסחאות מספרי הרמב"ם שכתוב שמגדל עוז חברו רבינו שם טוב בן אברהם בן גאון ספרדי, וכן נראה האמת מפני שהוא אומר בקצת מקומות שחבר ספר וקראו כתר שם טוב, שזה מורה היות שמו רבנו שם טוב". וכעין זאת כתב גם החיד"א בשם הגדולים ערך "מגדל עוז". ואכן היו אחרונים שכתבו בטעות כי מחבר מגדל עוז הוא הריטב"א, ואיני מאריך בזה.

26 עמודי הקבלה (לעיל הערה 19), הקדמה עמ' ז.

27 נראה שכיוונו לחכמים המובאים לעיל הערה 25.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

שדמותו הענקית של ר' שם טוב המשתקפת מתוך ספריו היתה מאד עלומה, אשר על כן קשה מאד לפי זה לייחס את חיבור מגדל עוז לר' שם טוב.

נבחן טענות אלו. טענה ראשונה היא שהמחבר אינו מודיע את שמו בחיבור זה, בניגוד למנהגו בשאר חיבוריו. ברם, בשאר חיבוריו יש בידינו לכל חיבור וחיבור הקדמה,²⁸ שבה הוא אכן מודיע את שמו ואת שם חיבורו. אבל למגדל עוז אין בידינו את הקדמת המחבר, וממילא מובן שאינו יכול להודיע את שמו ואת שם חיבורו.²⁹

טענה שניה היא שבהקדמה לספרו בדי הארון הוא מזכיר את חיבוריו ואינו מונה ביניהם את מגדל עוז. ברם, הוא מדבר שם כיצד יש לכתוב חיבורים העוסקים בנסתרות. הוא מדגיש כי על המחבר להודיע מה הם הדברים שכתב מדעתו, ומה הם הדברים שקיבל מרבותיו. ובהקשר זה הוא מונה את חיבוריו כדי לומר לנו שהוא נהג כראוי, ואילו מחברים אחרים לא נהגו כראוי. ברור אפוא שאין מקום למנות בהקשר זה את מגדל עוז, שהוא חיבור פרשני על הרמב"ם.³⁰

טענה שלישית אינה מובנת. אמנם האחרונים משיגים עליו, וכפי שנאריך בזה לקמן, אבל אין לכך כל קשר עם המחבר, גם אם גדול יהיה. זו דרכה של תורה, ואם דבריו של מחבר מסויים אינם ראויים, ודאי שניתן להשיג עליהם.

אבל לא רק שהטענות אינן עומדות במבחן הביקורת, אלא שהמעצרים אינם מסבירים את האיזכור של החיבור הנקרא כתר שם טוב בדבריו. נתייחס עתה לאיזכור זה. כך כתב במגדל עוז, הל' קריאת שמע ב, ט: "ואני קבלתי מרבותי שקבלו איש מפי איש מפי הגאונים ז"ל... והנסתר בו סוד מופלא חברתיו בכתר שם טוב שלי בס"ד עכ"ל הרמב"ן ז"ל". ברור שיש כאן טעות דפוס, וצריך להיות כמו בדפוס ויניציאה:³¹ "בכתר שם טוב שלי בס"ד על לשון הרמב"ן ז"ל". ואכן חידוש זה נמצא בכתר שם טוב סוף פרשת ואתחנן.³² נמצא אפוא כי מחבר הפירוש כתב ספר בשם כתר שם טוב.

28 אני משתמש כאן במונח 'הקדמה' כפי שמקובל כיום. לאמור, דברי פתיחה שהמחבר כותב לספרו, שבהם הוא מודיע מספר עניינים, בדרך כלל על טיב החיבור, וביניהם הוא כותב את שמו ושם ספרו. בתקופת רש"ט, ככל הנראה, עדיין לא קראו לדברי פתיחה אלו בשם הקדמה, ולא תמצא מונח זה בראש ספריו. המונח 'הקדמה' שימש באותם ימים כשם נרדף להנחות, קביעת עובדות וכד', שהמחבר כותב בראש ספרו, כדי שיוכל להשתמש בהן כהסבר לעניינים שיוזכר במהלך ספרו. הארכת בכך בספרי, עמודים בתולדות הספר העברי, כתיבה והעתקה, ירושלים תשס"ה עמ' 384-388.

29 יש להניח כי בהקדמה זו היינו מוצאים גם את ההסבר לשמו של החיבור, וכפי שנהג רש"ט לעשות בשאר חיבוריו. בגדר השערה בלבד, ברצוני להפנות את תשומת הלב לאיגרתו הארוכה של הרמב"ן (איגרת טרם אענה אני שוגג), שבה כתב על הרמב"ם (בתוך רח"ד שעוועל, כתבי רמב"ן, ח"א, ירושלים, תשכ"ג, עמ' שלח): "ולא נתתם כבוד להרב הגדול, אשר בנה בתלמוד מגדול, מגדול עוז לשם ה', ומגדל להמוני". ברור שסוף דבריו מיוסד על הפסוק: "מגדל עז שם ה', בו ירוץ צדיק ונשגב" (משלי יח, י), ואפשר שבבוא רש"ט לקרוא שם לחיבורו עמדו לנגד עיניו הן הפסוק, והן איגרתו של הרמב"ן.

30 במה שכתבו שם כי בדי הארון הוא חיבור שכתב בסוף ימיו, וממילא לא יכול להיות שמגדל עוז חובר לאחר מכן, נדון לקמן.

31 וציינו לכך בילקוט שינויי נוסחאות ברמב"ם מהד' ר"ש פרנקל.

32 יש להוסיף כי ר"מ די לונזאנו בדרך חיים (נדפס בתוך ספרו שתי ידות, ויניציאה שע"ח) דף ק ע"ב מביא את דברי מגדל עוז הללו, ומוסיף: "וכ"כ בכתר שם טוב שלו", ומצטט שם מכתר שם טוב. הרי שגם הוא

יתר על כן. בהל' ספר תורה פ"ט ד"ה רוחב הוא כותב: "ואני אומר כי הס"ת שכתבתי אני רוחב... ואורך כל גויל ר"ל גובה הס"ת י"ז אצבעות בגודל וסימניך טוב בגימטריא שם טוב". הרי לנו שמו של המחבר בצורה מפורשת. ולכאן יש לצרף את דברי הרדב"ז: "שוב ראיתי בתורה שכתב רבינו שם טוב גאון ז"ל בעל מגדל עוז"³⁴ הוא"ו פסוקה לשתיים ממש"³⁵... וכן כתובה במסורת של ר' שם טוב גאון בתורה שכתב³⁶ הוא ז"ל".

זאת ועוד. בהל' תפילין רפ"ג כתב:

ואתה ראה גם ראה והבן תורף הדברים כפרטן והענינים כפשוטן ותעמוד על עמקן וסדרן, והיודע סוד אמרם שהקב"ה מניח תפילין ישכיל שיש לכל הדיעות שרש וענף ואלו ואלו דברי אלהים חיים הם למוצאייהם, וישכיל דברי על דרך האמת כממשל משל הנמשל, וכבר העיר עלינו רוח ממרום ומצאנו מדרש נסתר ונעלם³⁷ והוצרכנו לשנות מה שהורגלנו ותפסנו והחזקנו בכסדרן, וכן נהגו רבותינו האחרונים נ"ע שלמדוני חכמה, הרשב"א והריב"ט מפי הרב החסיד ר"י בן הראב"ד ז"ל ועל פי רבינו הגדול הרמב"ן ז"ל.

בקטע זה, כמו גם בקטעים נוספים במגדל עוז, מעיד המחבר על עצמו כי ידיו רב לו בחכמת הנסתר. אמנם מקטע זה יודעים אנו מי הם מוריו בחכמה זו: הרשב"א ור' יצחק בן טודרוס.³⁸ הדברים מתאימים לרש"ט.³⁹ גם הכינוי "רבינו הגדול" לרמב"ן שגור בכתביו של רש"ט, שהרי הוא היה רבו של רבו - הרשב"א.⁴⁰

סבר ששניהם נתחברו על ידי אותו מחבר. וכן כתב גם ר"ד קונפורטי בקורא הדורות, כפי שהבאנו לעיל בהערה 25. אגב, ר"ד קונפורטי כתב שבעל מגדל עוז הזכיר במספר מקומות שכתב ספר בשם כתר שם טוב. אמנם אני לא מצאתי כן אלא רק בהלכות קריאת שמע כמובא בפנים. אולי כיוון לדברים שכתבתי לקמן בהערה 205.

33 שו"ת רדב"ז חלק ח, מכתב יד, בני ברק תשל"ה, סי' קפא.

34 אין מכאן ראיה שרש"ט חיבר את מגדל עוז, כיון שניתן לומר שאמנם הרדב"ז ראה את ספר התורה שכתב רש"ט, אבל הוא ייחס לו את חיבור מגדל עוז על יסוד האמור בדפוס ויניציאה.

35 כוונתו לאותו שבפסוק: "את בריתי שלום" (במדבר כה, יב).

36 מכאן עולה כי כוונתו לתנ"ך שלם, שהרי בספר תורה לא יתכן שתהיה כתובה מסורה בגליונו. ואכן בספר תנ"ך שלם שכתב רש"ט ונמצא בידיו כיום, ראה לעיל הערה 11, האות ו' מופסקת באמצעה. אפשר אפוא שגם דברי הרדב"ז לעיל "בתורה שכתב רבינו שם טוב" וכו', מתייחסים לספר תנ"ך, או שכוונתו היא לספר תורה, וכאן כוונתו לספר תנ"ך, שהרי רש"ט כתב גם ספר תורה כפי שהעיד על עצמו, וכן כתב גם ספר תנ"ך שלם.

37 ב' הוס, כזוהר הרקיע, ירושלים תשס"ח, עמ' 61, הערה 64, כתב כי אפשר שכוונתו למאמר הפיקודין, הנדפס בזוהר ח"ב, דף מג ע"א-ע"ב. ראה לקמן הערה 109 על שימוש של רש"ט במקורות קבליים.

38 ר"ד קונפורטי בקורא הדורות (לעיל הערה 25) פענח את ראשי התיבות כך: רבינו יוסף בר טוביה. אגב, חסם בשם זה אינו נזכר פעם נוספת בקורא הדורות, ולכן הפענוח הזה תמוה מצד עצמו. אבל על פי האמור בבדי הארון מספר פעמים, אנו יודעים כי הפענוח הנכון הוא כמו שכתבנו כאן.

39 גם סדרת החכמים כאן מתאימה לאמור בבדי הארון שער ראשון רפ"ה, עמ' 27, דף יח ע"ב: "וכבר הם נרשמים לי בכתר שם טוב שלי כאשר קבלתים מפי רבותי הרב הגדול ר' שלמה ב"ר אברהם ז"ל בן אדרת וה"ר יצחק ב"ר טודרוס נ"ג שקבלו מפי הרב רבי משה ב"ר נחמן ז"ל והרב החסיד ה"ר יצחק סגיא נהור ז"ל בן הרב הגדול ר' אברהם ב"ר דוד זצ"ל".

40 כתבתי את הפרשנות לכינוי "רבינו הגדול" על פי דברי החיד"א בשם הגדולים, מערכת גדולים, בערך רבינו הגדול.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

מכל מה שכתבנו לעיל, ברור שמחבר מגדל עוז הוא רש"ט, ואין מקום להסתפק בדבר.⁴¹

3. תפוצת החיבור

על הדפסת החיבור נדבר לקמן. טרם שהודפס נראה כי לא היה נפוץ.⁴² אמנם חכמי המזרח מביאים אותו בתשובותיהם,⁴³ אבל אפשר והם ראוהו בדפוס.⁴⁴ תעיד על כך העובדה כי מאותה תקופה שלפני הדפוס נמצאים בידינו ממגדל עוז רק שרידים של דפים בודדים בשלושה כתבי יד.⁴⁵ נמצא כי עיקר הפרסום של מגדל עוז בא על ידי הדפוס.⁴⁶

4. על צורת הדפסת מגדל עוז במשך הדורות

(א) מיקום הפירוש ושם המחבר

החיבור נדפס לראשונה בקושטא שנת רס"ט, רק על ספר אהבה. דברי הרמב"ם נדפסו במרכז ובאותיות מרובעות. סביב לו נדפסו באותיות רש"י שני פרשנים. בצד פנים של הספר נדפסו הגהות מימוניות, ואילו מגדל עוז נדפס בצד החיצוני.⁴⁷

41 וראה עוד מספר סניפים לכך לקמן בסעיף 12.

42 בהקשר לכך נציין לדברי ר' שבתאי כהן בספרו תקפו כהן, סוף סי' ח: "ואין לומר דבעל תרומת הדשן ידע שהרמב"ן והריטב"א והרב המגיד והר"ן... סוברים דלא מהני תפיסה בתיקו, שהרי הדבר פשוט שבעל תרומת הדשן לא ראה מחברים אלו כלל שהרי אינו מביא אותם בשום מקום [הבאנו זאת לקמן ליד הערה 260], ואם תאמר שראה וידע אותם, אף אנחנו נקשה עליו מדברי הראב"ד ובעל מגדל עוז ורבותיו ורבונו מנחם רקנטי ושאר רבוותא שאביא לקמן... אלא ודאי בעל תרומת הדשן לא ראה מחברים אלו כלל".

43 כגון שו"ת רא"ם סוף סי' י, מהר"ם אלשקר סי' טז וסי' כג, מהר"י בירב סי' נו, ועוד.

44 ר' יהודה אלבוטני, מרבני ירושלים, חיבר את ספרו יסוד משנה תורה על הרמב"ם. בימינו נדפס פירושו לספר מדע, חיפה תשס"ג (חיברו בשנת רע"ח ככתוב בראשו); ספר אהבה, חיפה תשס"ג (חיברו בשנת רע"ח); נשים, חיפה תשס"ה (חיברו בשנת רע"ט). בכולם הוא מזכיר את בעל מגדל עוז, כפי שיראה המעיין (אציין רק למקום אחד בכל אחד משני הספרים. מדע: ע"ז ד, ו-טז. נשים: אישות ב, טו), וא"כ את מגדל עוז לספרי מדע ונשים ודאי שהוא ראה בכתב יד, ולכן ציינתי אליהם במיוחד, שהרי המגדל עוז לספרים אלו נדפס לראשונה רק בשנת רפ"ד, כפי שנכתוב בהמשך.

45 לוינגר (לעיל הערה 5) עמ' כג כתב שלא ידוע היום אפילו על כתב יד אחד. אמנם מאז נתגלו שרידים ממגדל עוז על הל' גירושין, הל' יבום וחליצה והל' איסורי ביאה. יש לציין כי ברמב"ם פרנקל, מבוא לספר המדע, דף ע"א, נכתב שהגיעו לידם שרידים של כתב יד של מגדל עוז לספר המדע ועל פיו תיקנו בכמה מקומות. ראה לדוגמה בהל' תפילין רפ"ו בשינויי נוסחאות, ועוד. וכן כתבו בשער של ספר אהבה, וראה לדוגמה בהל' תפלה ב, ח וט. אמנם לא ציינו למקורם של כתבי היד.

46 לעומת זאת יש לציין שהחיבור כתר שם טוב נפוץ מאוד בכתבי יד, והוא נמצא כיום ביותר מחמישים כתבי יד, מהם כששה עשר לפני המצאת הדפוס, ועוד כששה כתבי יד המכילים קטעים מהחיבור, ואף הם לפני המצאת הדפוס. ברור שהדבר מעיד על פרסומו הרחב של החיבור כתר שם טוב בתקופה שלפני הדפוס. כתבי היד מהתקופה שלאחר הדפוס נראה שאינם מלמדים הרבה על תפוצת הספר, שהרי הואיל והספר לא נדפס, מן הסתם היו אנשים שהעתיקוהו. אם כי ברור שאף בכך יש ללמד על חשיבותו בעיני החיבור.

47 צורה זו של הדפסה מלמדת שעל פי תפיסת המדפיסים הגהות מימוניות קדום למגדל עוז. אמנם פעמים רבות מציינו שהמדפיסים לא הקפידו על כך, ומגדל עוז נדפס בצד הפנימי והגהות מימוניות נדפסו בצד החיצוני. כך גם המצב ביחס להדפסת המגיד משנה באותו דפוס, שנדבר עליו בהמשך. בדרך כלל הוא מודפס בצד החיצוני כאשר בצד הפנימי נדפסו הגהות מימוניות, אבל יש מקרים שאירע להיפך.

בדפוס ויניציאה רפ"ד, הושלמה הדפסתו של מגדל עוז, ועל טיב ההשלמה נדבר בסעיף הבא. בשער הספר נדפס: ⁴⁸ "חיבור משנה תורה... עם המגדל עוז שחיבר הרב ר' שם טוב ב"ר אברהם בן גאון ספרדי זצ"ל ועם המגיד משנה שחיבר אחד נגר ובר נגר זצ"ל". אכן בספר עצמו נדפס המגיד משנה בצד הפנימי, ואילו המגדל עוז בצד החיצוני. נראה שלפי המקובל בצורת ההדפסה, דהיינו שהחיבור הקדום נדפס בצד הפנימי, הרי שלפי סדר החיבורים הנזכרים בשער היה צריך להיות מגדל עוז בצד הפנימי ואילו המגיד משנה בצד החיצוני. אפשר שהדבר מלמד על חשיבותו הרבה של המגיד משנה בעיני המדפיסים, אם כי בשער הספר הם כתבו בראשונה את מגדל עוז.

בהדפסה הבאה של הרמב"ם, ויניציאה שנת של"ד, שבה נדפס לראשונה הפירוש כסף משנה, לא נדפס מגדל עוז.⁴⁹

מגדל עוז חזר ונדפס במהדורה הבאה, אמשטרדם שנת תס"ב, ולאחר מכן בכל ההדפסות של הרמב"ם עם מפרשים. עם זאת, מן דפוס אמשטרדם ואילך השתנו מספר דברים. האחד, השתנה סדר רשימת המפרשים בשער הספר ובדברי המדפיסים. מעתה נזכר המגיד משנה ברשימת המפרשים לפני מגדל עוז. השני, מגיד משנה וכסף משנה נדפסו בצד הפנימי ובצד החיצוני של העמוד כמקובל, ואילו מגדל עוז והגהות מימוניות נדפסו בתחתית העמוד. השלישי והמתמיה ביותר, לא נזכר שמו של מחבר מגדל עוז.

את השינויים הראשון והשני אפשר להבין. אמנם פירושו של המגיד משנה מקיף פחות ספרים מזה של המגדל עוז, אבל הוא נחשב פרשן במלוא מובן המלה לעומת הפירוש מגדל עוז (ועוד נאריך בזה לקמן), ולכן ניתן להבין מדוע שינו המדפיסים בשער הספר את סדר רשימת הפירושים, וכנראה שבהתאם לכך שינו גם את מקומו של המגדל עוז ודחקוהו לתחתית העמוד. אבל השינוי השלישי, דהיינו השמטת שמו של מחבר הפירוש, אינו ברור. והתמיהה גדולה עוד יותר, שהרי חסרון זה לא תוקן עד עצם היום הזה.⁵⁰

48 הובא לעיל ליד הערה 25.

49 אגב, יש לציין כי במהדורה זו נדפס הכסף משנה בצד הפנימי, ואילו המגיד משנה נדפס בצד החיצוני. זו צורה שאינה מקובלת ביחס למיקום של נושאי כלים.

ר' חזקיה סופר ציין לי את דברי ר"י פאלאג'י, אבות הראש, חלק א, שאלוניקי תרכ"ב, דף כה ע"א, שהתפלל מאור על מספר רבנים שנעלם מעיניהם מקורו של הרמב"ם, ולכן פלפלו בדבריו, והרי המגדל עוז במקום ציין להדיא את מקורו. לדעתו של ר' חזקיה הדבר נובע מכך שהרבה מחכמי הספרדים למדו ברמב"ם דפוס של"ד שאין בו מגדל עוז, וממילא לא ראו את דבריו בתדירות. אין ספק שכך הדבר, שהרי בדפוס של"ד יש לפנייהם את הכסף משנה, שאינו מצוי קודם לכן, ולכן יש לו עדיפות. ואף שעתה חסר המגדל עוז, אין הוא נחשב כחסרון גדול, וברור שאין הוא שקול כלל ועיקר מול הכסף משנה. כמו כן הספר הנדפס בדפוס של"ד הוא קטן יחסית ונוח לשימוש, ואילו דפוס ויניציאה הקודמים הם ספרים רחבי מידות, וגם עבי כרס בדרך כלל, ואינם נוחים לשימוש. עם זאת יש לשים לב כי ברור שהם ראו את המגדל עוז, אבל ככל הנראה הוא לא היה מונח לפנייהם תדיר. והרי מספר דוגמאות; הספר הראשון שהזכיר ר"י פאלאג'י בדבריו הוא לחם יהודה לר"י עייאש, שמזכיר את מגדל עוז מספר פעמים, כגון: תשובה פ"ג דף ה ע"ד (שם הזכיר "דפוס מגדל עוז"); ק"ש ב, ט דף ח ע"א; שם ד סה"ז דף יד ע"א. הספר השני שהוזכר על ידי ר"י פאלאג'י הוא בני שמואל לר"ש עדאוי, שמזכיר את מגדל עוז בה' ברכות יא, טו דף קיד ע"ב; יו"ט ב, ג דף קיט ע"א. אציין שייחכנו מקומות נוספים שהוזכר המגדל עוז בספרים אלו, ולא ערכתי בדיקה מקיפה בהם.

50 גם ברמב"ם מהדורת פרנקל, שהיא מהדורה שהקפידו בה ביותר, השמיטו את שמו של רש"ט, ואי אתה יכול למצוא את שמו של המחבר לא בשער ולא במבוא, והדבר מתמיה ביותר. מה עוד שאת שמו של

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

(ב) השמטות

בדפוס קושטא נדפסו השגות הראב"ד בפני עצמן רק במקום שאין נושאי כלים. אבל בספרים שיש בהם מגדל עוז ומגיד משנה, הן נדפסו במלואן בתוך הפירושים הללו, ולא נדפסו בפני עצמן. בדפוס ויניציאה רפ"ד, הוסיפו להדפיס את מגדל עוז על ספרים נוספים, כפי שרמזנו בסעיף הקודם, וגם פה נדפסו השגות הראב"ד במלואן בתוך נושאי הכלים, וממילא לא הודפסו השגות אלו בפני עצמן. בפעם הראשונה נדפסו כל ההשגות בפני עצמן בדפוס ויניציאה של"ד, שבו לא נדפס כלל מגדל עוז. אכן המדפיסים של דפוס של"ד העתיקו את ההשגות מן מגדל עוז, או מהמגיד משנה, והן פותחות במלים "כתב הראב"ד ז"ל" כפי שהן מובאות במגדל עוז. אבל הם לא דייקו במלאכתם, ויש מקומות שהם שכחו להוציא את ההשגות ממגדל עוז, או ממגיד משנה. מכל מקום מעתה ואילך נדפסו ההשגות בכל הדפוסים הבאים בפני עצמן. כשחזרו והדפיסו בדפוסים הבאים את מגדל עוז, השמיטו המדפיסים את ההשגות הנמצאות במגדל עוז ובמגיד משנה, שהרי הן מיותרות.⁵¹ רק כאשר ההשגה קצרה מאוד היא לא הושמטה, אבל כאמור שאר ההשגות הושמטו, ונשאר רק מספר מלים מתחילת ההשגה ומסופה.⁵² יפה עשו אפוא במשנה תורה מהד' פרנקל שהחזירו המצב לקדמותו, כפי שכתבו בשער הספר: "מגדל עוז מוגה עפ"י הדפוס הראשון ויניצי' רפ"ד, בהשלמת ההשמטות והקיצורים שנעשו בדפוסים האחרונים".

5. היקף החיבור

בדפוס קושטא נדפס מגדל עוז רק על ספר אהבה.⁵³ הוא הושלם בדפוס ויניציאה רפ"ד,⁵⁴ ומאז נשאר במתכונתו עד היום. דפוס זה מכיל את מגדל עוז לספרים: מדע, אהבה, זמנים,⁵⁵

המגיד משנה הם הוסיפו בשער, דבר שלא נעשה בכל הדפוסים שלפניהם. נמצאנו למדים, כי שם המחבר הוא חשוב בעיניהם, והדבר מובן מעצמו, אבל את שמו של רש"ט משום מה לא הוסיפו. גם בילקוט שניוני נוסחאות, בסעיף הנקרא: "דרכנו בהבאת שינויי נוסחאות", הם ציינו לראשונים: "הרמ"ה, ר' אהרן הכהן בעל הארח"ח, בעל המגד"ע, הרדב"ז, מהר"י קורקוס" וכו', ואי אתה יכול להבין מה בין ר"א הכהן לבין בעל המגד"ע, שבראשון מצויין שמו ושם ספרו, ואילו בשני נעלם שמו של המחבר, הלא הוא רש"ט.

51 אכן יש מקרים שהם רשמו בתוך מגדל עוז: "צייין בכ"מ", וכד', והמעייין מקבל את הרושם כאילו המקור להשגה הוא הכסף משנה כמו שאירע לר"ד סקלי בשו"ת קרית חנה דוד, ירושלים תרצ"ו, ח"ב, חדושים ולקוטים, דף קלו ע"ג, אות ה: "ובדבר הזה אני רואה פלא גדול שמצאתי שהרב מגדל עוז בפרק א' מהל' יסודי התורה הלכה י' שמזכיר להרב כסף משנה ע"ש, אם לא שנאמר שאפשר שמה שמוזכר שם דברי הכ"מ הוא מדברי איזה מגיה שהגיה כן בדברי הרב מגדל עוז שהביא השגת הראב"ד בקיצור, בא המגיה והודיענו שנעייין בדברי הרב כסף משנה ששם העתיק השגת הראב"ד במושלם וקרוב הדבר לשמוע שכן הוא ועייין".

52 העיר על כל האמור בפנים ר"י אבידע במאמרו "לתולדות ההוצאות הראשונות של 'משנה תורה' לרמב"ם", סיני ל (תשי"ב), עמ' קלח-קלט, וכן ר"א אורבך בספרו מחקרים במדעי היהדות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 336-338.

53 אבל אין בו מגדל עוז על סדר התפילה. בדפוס ויניציאה רפ"ד, נוסף בסדר התפילה ציון אחד, בסוף נוסח כל הברכות האמצעיות. קצת תמוה שיש רק ציון אחד, שהרי אם רש"ט בא לציין מקורות לסדר התפילה, היה לו לציין במקומות נוספים.

54 יש מהאחרונים שקראו לדפוס זה (וכן לשני דפוסים ויניציאה ש"י-ש"א) בשם דפוס מגדל עוז. בכך ניתן להסביר את האמור במעשה רוקח לר' מסעוד חי רקח על רמב"ם הל' עבודה זרה א, ג, שכתב: "ובגירסת המגדל עוז כתוב בדברי רבינו בן מ"ח שנים", ולא מצאנו נוסח זה במגדל עוז. ואם היה

נשים,⁵⁶ קדושה, הפלאה, נזיקין, קנין, משפטים, שופטים. נמצא שחסרים לנו ממגדל עוז ארבעה ספרים בשלמותם: זרעים, עבודה, קרבנות, טהרה. נראה שרש"ט פירש ספרים אלו, שהרי בחיבור כסף משנה אנו מוצאים ציטוטים מפירושו לשלושת הספרים הראשונים.⁵⁸ איזכור למגדל עוז על ספר טהרה, מצאנו במגדל עוז להל' שכנים ב, ב: "וכ"כ הר"מ ז"ל ריש פ"ח דהלכות טומאת מת וגם אני ביררתי שם כל הצורך". הרי לנו שרש"ט מעיד שחיבר פירוש גם לספר זה.

בנוסף לכך, המחבר מזכיר מספר פעמים את אשר כתב בהקדמתו,⁵⁹ ומכאן מוכח שכתב הקדמה,⁶⁰ אלא שהיא לא הגיעה לידינו.⁶¹

לפניו מגדל עוז כ"י, היה מציין "כתב יד", כי זו דרכו לציין לכתבי יד. ברור שר"ל רמב"ם דפוס מגדל עוז, ואכן נוסח זה מצוי בדפוס ויניציאה. [נבזה נתייבחה הערת נאמן"ן ס"ט (הוא הרב מאיר מאזוז) בספר קרני רמים לר"ש הכהן, ח"א, בני ברק תשמ"א, פר' חיי שרה, עמ' עד, שכתב שבמגדל עוז שלפניו לא נמצא כן]. וראה בילקוט שנויי נוסחאות ברמב"ם פרנקל, ששם כבר העירו על לשונות שנקטו האחרונים בדבריהם ביחס לדפוסים אלו, כגון: "דפוס ויניציאה הגדול" או "דפוס מגדל עוז" וגם "נוסח מגדל עוז", ולשון אחרון זה הוא כדברינו. ר' מסעוד אכן כינה דפוס זה בלשון זו כמו שמצאנו בדבריו בהל' תשובה רפ"י ד"ה ונמצא, וראה בדבריו בהל' ביאת מקדש ו, ג: "וכ"ה המש"ל מהמג"ע" [קטע זה נשמט מהמשנה למלך בדפוסים, ונמצא במהד' פרנקל], וכוונתו שהמשנה למלך הגיה על פי דפוס מגדל עוז כמו שכתוב במשנה למלך במפורש, ועוד מקומות כגון זה. אבל מצאנו בדבריו גם שכתב "דפוס ויניציאה" (שבת כה, ט), וכנראה שלא תמיד נקט באותה לשון. אוסיף עוד כי הביטוי "דפוס מגדל עוז", נאמר גם לחלקי הרמב"ם שלא נדפס בהם המגדל עוז, וכמו שמצינו במשנה למלך, הל' כלי המקדש ח, ב. ויש דוגמות נוספות לכך. [אגב זאת אעיר כאן על דברי מעשה רוקח בהל' יסוה"ת רפ"ח: "נצטרכו למזון כצ"ל וכן מצאתי בדפוס מגדל עוז, ואפשר שבדקדוק כתב כן כמדובר גם בעדו" וכי". והעיר על דבריו בספר בן ידיד: "ועיין במעשה רוקח ואין לו שחר ובספרי רבינו הנדפסים עם מגדל עוז כתוב כגירסא שלפנינו (בן ידיד העתיק: צרכנו. יש"ש) ולא כדברי המעשה רוקח". ברור בעיני שבדברי מעשה רוקח נפלה טעות דפוס וצ"ל: נצרכנו למזון, וכן מוכח גם מדבריו, וכ"ה בדפוס ש"י. אמנם בדפוס רפ"ד הנוסח הוא: צרכנו למזון, ואליו כנראה התכוון בן ידיד. ואין נפקא מינה בין הדפוסים].

55 בזמנים חסר: הל' חמץ ומצה א, ג עד סוף הפרק, שם ספ"ח; הל' סוכה ח, ה עד הסוף; ובמקומות אלו יש הערה של המדפיסים על החסרון. ויש להוסיף לחסרונות אלו גם מאמצעו של פ"א מהל' תעניות עד סוף הספר, דהיינו הל' מגילה וחנוכה, ואין כאן הערה של המדפיסים.

56 בריש הל' אישות והשגת הראב"ד שם רשמו המדפיסים שכאן חסר. וכן שם ב, ד העירו שחסר, וכוונתם שחסר עד הי"ח.

57 נראה לי שחסר על הל' רוצח פי"ג, וראיה לדבר שלא העיר מאומה על השגת הראב"ד שם. אכן המדפיסים לא רשמו דבר.

58 זרעים - הל' מעשר שני ז, ה; הל' שמיטה ויובל ט, ה. עבודה - הל' ביאת מקדש א, י; הל' איסורי מזבח ד, טו; הל' מעילה ו, ב. קרבנות - הל' שגגות ב, ד; הל' מחוסרי כפרה א, ה; הל' תמורה ג, ו. על ספר קרבנות יש בידינו אישור נוסף, והוא מספר מעשה רוקח (לעיל הערה 54), הל' בכורות א, ה: "ובס' כתיבת יד קדמון מ"כ וז"ל... וכ"מ שהעיד במג"ע שכך מ"כ בנוסח מוגה בחתימת רבינו".

59 הל' דעות רפ"ז: "כמו שכתבתי בהקדמה"; הל' עבודה זרה פ"ח ד"ה השתחוה: "ולכך קרא שם החבור משנה תורה כמו שהקדמתי"; הל' ברכות א, יח: "וזכור מה שהקדמתי לך בחבור זה". וראה עוד הל' עבודה זרה פ"ט; הל' ברכות ו, ג; הל' עירובין ספ"ה; הל' מכירה רפט"ו; שם כט, ח; הל' טוען ונטען ספ"ב. יש להעיר כי בהל' שביתת יו"ט ה, ד, כתב "כמה פעמים הקדמתי", ובדומה לכך כתב בהל' אישות כב, י, ובמקומות אלו ניתן לומר כי לא כיוון להקדמה כללית, אלא לדבריו במקומות קודמים.

60 אין הכוונה להקדמה' במובן המקובל כיום, ראה לעיל הערה 28, אלא הכוונה היא להנחות או עובדות מסוימות, שעל פיהן הוא מסביר את דרכו של הרמב"ם, או את דרכו שלו בפירוש, ועוד דברים מסוג אלו.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

העולה מכאן, כי החיבור מגדל עוז היה על כל ספר משנה תורה,⁶² ובנוסף לכך היתה לו הקדמה מאת מחברו.⁶³

נראה מדברי רש"ט כי היה במחשבתו להוסיף עוד חלק להקדמה שיעסוק בדיעת הרמב"ם בחכמת הנסתר. זאת אני למד מדבריו בהל' יסודי התורה א, י:

אבל הוא בעצמו [הרמב"ם - יש"ש] יודע כי דרך האמת נעלמת ואינה נמסרת אלא מפה אל פה ובחשאי יותר מדאי וכדאיתא בחגיגה כמו שהודיע בהקדמת המורה,⁶⁴ ובדעתי להביא ראיות אחרות מדברי עצמו בחלק השלישי בעזרת האל... וכמה דברים יש לי לברר בשידע בנסתרות אלא שקבעתי מקומן בחלק השלישי בע"ה.

ובזה נבין גם את לשונו בהל' תשובה ה, ב-ד סד"ה ומעתה, שגם שם מדבר רש"ט בעניין חכמת הנסתר וידיעת הרמב"ם בה: "ואין בזה הפסד כאשר אני עתיד להוכיח מתוך לשונו בחלק אשר יעדתי בהקדמתי אם יזכני צורי בעזרת האל".⁶⁵ גם כאן כוונתו לאותו חלק שבו יעסוק בדיעת הרמב"ם בחכמת הנסתר, אבל חלק זה לא הגיע לידינו. אפשר גם שלא הספיק לחברו.

6. סדר הפירוש ומהדורות

רש"ט כתב את פירושו לפי סדרו של הרמב"ם. הדבר ניכר מתוך הפניותיו למה שכתב ולמה שהוא עתיד לכתוב, והדברים בדרך כלל תואמים את סדר הספרים של הרמב"ם.⁶⁶ אכן

61 יש לציין לדבריו בהל' תשובה פ"ח סד"ה ומעתה: "ואין בזה הפסד כאשר אני עתיד להוכיח מתוך לשונו בחלק אשר יעדתי בהקדמתי אם יזכני צורי בעזרת האל". מכאן משתמע כי רצה להוסיף על הקדמתו תוך כדי כתיבת הפירוש. לוינגר (לעיל הערה 5) עמ' כז הערה 71, ציין למקום זה וכתב ש"לשון זאת מורה שהתכוון לכתוב הקדמה ואולי לא הספיק". אבל לפי מה שהבאנו בהערה הקודמת מסתבר כי אכן כתב הקדמה, אלא שהיא לא הגיעה לידינו.

62 החיד"א בשם הגדולים ערך מגדל עוז כתב: "נראה שחיבר על הכל ומרן בכסף משנה מזכירו סוף פ"ד דאיסורי מזבח". שאר המקומות שהביאו מרן בכסף משנה ציינו לעיל הערה 59.

63 וראה לקמן בסעיף 7, סוף אות ג, מה שכתבנו ביחס לדבריו על השגות הראב"ד על מנין המצוות לרמב"ם. ראה לקמן הערה 114.

64 לוינגר (לעיל הערה 5) עמ' כז הערה 71, ציין למקום זה וכתב ש"לשון זאת מורה שהתכוון לכתוב הקדמה ואולי לא הספיק". הוא לא קישר דברים אלו עם הדברים בהלכות יסודי התורה, אף שהביא את כל הקטע מיסודי התורה בעמ' כו, ובהערה 67 שם כתב שאין ידוע מה כוונת רש"ט באומרו חלק שלישי. אבל לפי מה שהבאנו לעיל, ליד הערה 59, עולה כי רש"ט כתב הקדמה שלא הגיעה לידינו, ואילו הדברים כאן מתייחסים לדעתי לחלק מסוים מן ההקדמה, שאותו אכן רצה להוסיף.

66 נציין את המקומות בהם הפנה לחיבורו ממקום למקום, ונציין לפי סדר הרמב"ם: סוף הל' תשובה: "כבר כתבתי בהלכות תלמוד תורה". הל' ברכות יא, טו: "כמו שאני עתיד להעתיק תשובתו פ"ג דה' (ג)ילה" [עיי' שו"ת מבי"ט ח"ג בסוף סי' קסז שכתב: "ולשון תשובת הרמב"ם ז"ל לחכמי לוני"ל גם כי לא ראיתה במגדל עוז אלא שכתב שיעתיק אותה בהל' מגל' ולא נמצא בדפוס שלנו מ"ע באותן ההלכות". ואישתמטתיה שהתשובה נמצאת במגדל עוז, אלא שלפנינו מראה מקום משובש, וצ"ל במגדל עוז כמו שהגהתי בפנים]; הל' מילה ג, ו: "והנני מעתיק כאשר יעדתי בה' ברכות"; שבת ב, טז: "וכתב רמז"ל בתשובה לחכמי לוני"ל שהעתיקתי בס' אהבה" [הל' ברכות א, יב]; הל' שבת רפ"ו: "כמו שאכתוב בריש הל' שביתת יו"ט"; הל' עירובין ספ"ו: "וכבר הוכחתי והארכתי בזה סוף הלכות ברכות וגם פ"ג מהלכות מילה"; הל' שביתת יו"ט ג, י: "ואני כתבתי בהפך שם" [הל' שבת]; שם ו, ח: "מכח אותה תשובה שכתבתי בהלכות ברכות"; הל' סוכה ספ"ו: "כבר כתבתי זה פרק שלישי הלכות מילה"; הל' גירושין יא, טו: "וכבר בארתי גם אני שם" [הל' אישות]; הל' נערה בתולה ספ"ב: "וכתבתי דעתי בתחילת אישות";

במקומות בודדים ישנן הפניות המלמדות לכאורה על כתיבה שאינה לפי הסדר,⁶⁷ אך לדעתי, המצב ברוב ההפניות הוא הקובע והוא מעיד כאמור על כתיבה כסדר.⁶⁸ ההפניות היוצאות מן הכלל הן ככל הנראה הוספות שהוסיף רש"ט לאחר השלמת החיבור. הדבר מקבל אישור גם מהעובדה שרש"ט מזכיר מספר פעמים כי לאחר שבא לארץ הצבי, היא ארץ ישראל, מצא נוסחים אחרים ברמב"ם, שונים ממה שהיו בידו עד עתה, כפי שנראה לקמן. גם מכאן אנו למדים שהוא הוסיף על דבריו במגדל עוז במשך הזמן.

7. דרכו בפירוש

כאמור, אין לנו הקדמה של רש"ט, שבה היה מסביר מן הסתם את מטרתו ודרכו. עם זאת במספר מקומות הוא כותב כדרך אגב על מטרתו.

(א) מקורותיו של הרמב"ם

כך הוא כותב בהלכות ברכות ספ"א: "ואחר שהיא מחלוקת ישנה חקוקה אצל בעלי התוס', אין לי להאריך בו בזה החבור, כי אני לא באתי בו אלא לטעון בעבור הר"מ ז"ל ולהראות מקום להרוצה להעמיק מאין מוצאו ולאין מובאו". לאמור, מטרתו היא להראות את מקורותיו של הרמב"ם, ולא להאריך בהבאת דעות נוספות של פרשנים אחרים. ואכן דומה שהוא עמד במשימה שנטל על עצמו לגלות את מקורותיו של הרמב"ם,⁶⁹ שהרי רק לעתים רחוקות הוא מודה שאין הוא יודע את מקורו של הרמב"ם,⁷⁰ או שהוא מודה שהוא מסתמך

ה' סוטה ב, ד: "ועדיין אני מוכרח להאריך בזה פ"ג דהלכות איסורי ביאה"; ה' איסורי ביאה יז, ב: "כבר בררתי זה פט"ו מהלכות אישות"; ה' גזילה ואבדה יח, ו: "וגם הראב"ד ז"ל כתב עליו שם [ה' גירושין ג, י-יא] השגות ואני הצלתי מידו"; ה' חובל ומזיק רפ"ו: "וכבר כתב ר"מ ז"ל בנוקי ממון פרק ח וגם בררתיו שם אני"; שם ח, ח: "וכבר כתבו פי"ב דהלכות גזלה ואבדה... וגם אני מצאתי וציינתי שם כל הצורך"; ה' זכיה ומתנה א, ד: "וגם אני רשמתי וציינתי שם" [פי"ז דהלכות גזילה]; ה' עדות כא, ד: "וכבר כתבתי שם" [ה' חובל]; ה' מלכים ספ"ו: "כבר נתבררה הלכה זו וראיותיה בהל' רוצח ושמירת הנפש". נמצא מכל האמור כי רש"ט כתב את חיבורו לפי סדר הרמב"ם, ואף יש מקומות שכתב על שם העתיד, דהיינו שהוא עתיד להאריך שם.

67 כך מצאנו בהל' ציצית ג, ט: "בררתי הדבר יפה פרק שלישי מהלכות מילה"; ה' ברכות ד, ח: "כמו שכתבתי שם" [הל' שבת]; ה' איסורי ביאה טו, ב: "שוב מצאתי לר"מ ז"ל שהשיב לחכמי לונל... והעתקתיה אות באות סוף פי"ט דהלכות סנהדרין". במקום זה הלשון "שוב מצאתי" מלמדת כי זו הוספה מאוחרת, וכנראה כך הדבר גם בשני המקומות האחרים, כדלהלן בפנים.

68 ראה בעניין זה בספרי עמודים בתולדות הספר העברי, כתיבה והעתקה, ירושלים תשס"ה, פרק שני, עמ' 48-68. עם זאת יש לציין שבמקרה שלפנינו יש פרט חשוב, שיש בו כדי להכריע בפני עצמו. לאמור, יש הפניות הכתובות בלשון עתיד, וקשה מאוד לומר שהן הוספות מאוחרות שהוסיף המחבר לאחר הכתיבה הראשונה של החיבור.

69 וכן כתב בהלכות שבת רפ"ז: "אני אומר עיקר ההלכות אלו יצטרך למעיין להבין תוכן הסברות והענינים יתבונן שם ויגדיל תורה ויאדיר ואני לא באתי להבחין בחבור הזה בדעות הגדולים וחכמים והבאתי כמה טעמים רק להראות מראות הצובאות דעות ר"מ ז"ל והמקומות שהן קבועות". וכן כתב במקומות נוספים.

70 ה' תלמוד תורה ב, ב: "לפי דעתי זה פסק ממה ששינו... ואם יש לו ראייה אחרת לא ידעתי". שם רפ"ז: "לא ידעתי מאין הוציא זה ואי משום... כבר נסיתי דרכו של ר"מ ז"ל וצחות לשונו צריכה תלמוד". לאמור, אע"פ שמצא מקור אפשרי לרמב"ם, מאן רש"ט לקבל זאת כמקור, הואיל ולא נמצא בו לשונו של הרמב"ם ממש, שכתב "אא"כ עשה כירבעם בן נבט וחביריו". וראה עוד נחלות א, ט, שעל דברי הראב"ד: "מה שאמרו בירושלמי נראה שהוא חולק עליו" (על הרמב"ם), הוא כותב: "וזה הירושלמי שהראב"ד סומך עליו לא ידעתי ולא אשיב עליו". יש להעיר כי לפני הרב המגיד היה כתוב בראב"ד: "ירושלמי

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

על זכרונו ואין הוא בטוח בדבריו די הצורך.⁷¹ יש פעמים, לדבריו, שהמקור לדברי הרמב"ם אינו מפורש, אלא הוא קבלה שהרמב"ם קיבל מרבותיו,⁷² או שהדבר נובע מחכמתו של הרמב"ם.⁷³ וראה עוד בדברינו בסוף אות זו.

המקורות שרש"ט משתמש בהם מקיפים את כל ספרות חז"ל,⁷⁴ אלא שדרכו בציון המקורות היא תמציתית ביותר.⁷⁵ הוא מעתיק מדברי הרמב"ם מספר מלים, שהן הדיבור המתחיל. לעתים הדיבור המתחיל עצמו מקיף כמה עניינים מדברי הרמב"ם, כי הוא כותב בצורה זו: מדיבור פלוני ועד דיבור פלוני, או: מדיבור פלוני ועד סוף הפרק וכד'. לאחר מכן הוא כותב את המקור לכך,⁷⁶ או שהוא כותב מספר מקורות. יש והפנייתו היא כללית ביותר: "זה בתלמוד ובמדרשות בכמה מקומות", ובסגנון דומה לזה במקומות רבים.⁷⁷ ברור שציון מסוג זה אינו מספק, ומקורו של הרמב"ם נשאר נעלם.

הבה נראה דוגמה לעניין זה, שיש בה גם משום בירור בשיטתו של רש"ט בדרך ציון המקורות. כתב הרמב"ם, דעות ב, ד: "אמרו על רב תלמיד רבינו הקדוש שלא שח שיחה בטילה כל ימיו וזו היא שיחת רוב כל אדם ואפילו בצרכי הגוף לא ירבה אדם דברים". על כך כתב המגדל עוז: "אמרו על רב וכו' עד בצרכי הגוף, בכמה מקומות בתלמוד". והכסף משנה במקום כתב: "בפרק הישן מצאתי כן על ריב"ז, אבל על רב איני יודע מקומו כעת". הרבה אחרונים עסקו במציאת המקור לדברי הרמב"ם.⁷⁸ והנה חלק מהם כתבו שמקורו של הרמב"ם הוא מכללא, וכפי שכתב ר"ה פוסק:⁷⁹ "מאיזה סיפור או מעשה אשר לההמון שיחה בטילה יחשב, ורב היה נוהר מאוד מזה וכולם ידעו מזה, ולכן על כל הגה שיצא מפיו

במסכת גיטין", דהיינו ציון יותר מדויק של הירושלמי, וכתב הרב המגיד: "וחפשי הירושלמי הזה והוא בפרק מי שאחזו".

71 כך בהל' קריאת שמע ב, ו: "וכמדומה לי שראיתי כן בלשון הירושלמי"; הל' ברכות ד, ג: "ולדעתי שזכורני שבוה הלשון ראיתי שנויה בירושלמי"; הל' ערכין ב, יב: "זכורני שראיתי בפירושי הר"מ האשכנזי ז"ל בשקלים" (ראה לקמן הערה 134); הל' עבדים א, ו: "אבל זכור אני ללשון ר"מ שלמדתי ושכחתי".

72 הארכנו בזה לקמן ליד הערה 115, וגם באותה הערה. קבלה זו כוללת גם קבלת נוסח נכון של דברי חז"ל, וכמו שכתב במגדל עוז, גירושין יא, טו: "והגהנו אותה [את סוגית הירושלמי] על פיו של לשון ר"מ ז"ל כי סמכנו על קבלתו".

73 ראה הערה 117.

74 בקורא הדורות (לעיל הערה 25) כבר ציינתי זאת, שהרי כך תיאר את רש"ט: "ויודע גדול [היינו רש"ט] בחכמת הקבלה נוסף על בקיאותו הגדול שהיה בקי בתלמוד בבלי ותלמוד ירושלמי ותוספתות ומדרשות, וכמו שמוכח בס' מגדל עוז שהיה הכל ערוך לפניו כמו שלחן ערוך".

75 יש לי רושם כי בפירושו לספר המדע ציטט פעמים רבות את לשון המקור ממש, דבר שלא עשה בשאר הספרים. כן נראה לי כי בספר זה מרבה להביא גם מהירושלמי, ואף מקדים בדרך כלל לצייין אליו.

76 יש שיכתוב מספר מקורות שהם מקבילים זה לזה, אף שבמקרה זה היה די במקור אחד. אגב, נראה לי שאת המקורות המקבילים לא הקפיד לצייין לפי סדר הש"ס.

77 המקום המצויין בפנים הוא בהל' יסודי התורה ספ"ה, וכגון זה מצינו גם: שם פ"ז, הל' דעות ספ"ב, ועוד. מעניינים דבריו בהל' דעות רפ"ב: "כל המרגליות האלו מלוקטות מדברי רז"ל".

78 צויינו ברמב"ם מהד' פרנקל. וראה עוד רי"ח סופר, ברית יעקב, ירושלים תשמ"ה, עמ' עז ובהערה שם, וכדבריו כתב גם רי"מ זהר, בקובץ כבודה של תורה, חלק ג, תל אביב תשמ"ו, עמ' סד-סו, ולדעתם המקור הוא מכללא, וכעין מה שכתב ר"ה פוסק שהבאנו דבריו בפנים.

79 הוא פרסם זאת בקובץ בית ועד לחכמים, בעריכת רי"ש פאללאק, שנה שניה, תרפ"ג, עמ' קטז, ס"י תעד.

בנו בנין של הלכה". והוא מוסיף: "והנה הכ"מ הבין בדברי הרמב"ם ז"ל אשר דרכו תמיד להשתמש בלשון התלמוד שהרמב"ם מצא ממש כלשון הזה בתלמוד וע"ז כתב אינו יודע מקומו, והמגדל עז הבין כדברינו וכתב שנמצא הרבה פעמים בש"ס אלו ואלו דא"ח". אלא שדומה שהבהרה זו עדיין צריכה עיון מדברי המגדל עוז עצמו, שהבאנו בהערה 70. שהרי שם ראינו כי המגדל עוז עצמו מיאן לקבל מקור לרמב"ם שהוא מצא, משום שבאותו מקור בתלמוד אין אנו מוצאים את לשונו של הרמב"ם ממש, והראיה משם היא מכללא בלבד.

גם כאשר רש"ט מציין את המקור, הרי שהוא מציינו, בדרך כלל, בצורה כללית, כגון: בפרק פלוני,⁸⁰ וכדומה, ואין הוא מצטט את לשון המקור שאליו כיוון. כתוצאה מכך, אין אנו יכולים לדעת בודאות מה המקור אליו התכוון,⁸¹ וניתן להסביר את כוונתו באופנים שונים.⁸² אף אם ידוע לנו בודאות המקור שאליו התכוון, לא ברור, לעתים, מה ברצונו ללמוד מאותו מקור.⁸³ אף כאן הבה ונראה דוגמה מעניינת לכך, שגם בה יש כדי ללמד על שיטתו של רש"ט כפי שהבינוה חכמי הדורות.

בשבת י, ח, ציין מגדל עוז: "ירושלמי פ' אלו קשרים". וכתב על כך רמ"ח רקח, במעשה רוקח שם: "ואני הצעיר חפשתי בכל אותו פרק ולא מצאתיו וגם בתוספות אינו".⁸⁴ נמצא כי לדבריו יש לומר אחת משתיים. או שהציון במגדל עוז אינו מדויק, וכנראה נפלה בו טעות, או שכוונתו לומר שבירושלמי הנמצא לפנינו לא נמצא כן.⁸⁵ גם ר"ש חעלמא במרכבת

80 לעתים רחוקות הוא מפרש יותר, כגון בהל' תלמוד תורה ספ"ה: "מימרא דרבי חייא דמייתי לה ר"נ בר יצחק לראיה פ"ק דתענית". והמעייין ימצא עוד ציונים דומים לכך.

81 אעיר בזה על חידוש בדרכו של מגדל עוז, שלמדתי ממהדירי רמב"ם מהד' פרנקל. המגדל עוז הל' תלמוד תורה ג, ב, ציין למסכת ע"ז פ"ק, ועל כך העיר האדר"ת בהגהותיו בני בנימין כי אינו שם, אבל ברמב"ם פרנקל הוסיפו במגדל עוז: "ע"ש בתוס", ואכן בתוספות (ג ע"א ד"ה הרי) נזכר העניין.

82 לדוגמה. בהל' תלמוד תורה ג, יב, כתב המגדל עוז: "אין דברי תורה מתקיימין במי שמרפה עד עמדה לי. במסכת שבת פרק ר' עקיבא ופ"ק דברכות". הפנייתו לפרק ר"ע מוסכמת על כולם, וכן ציין הכסף משנה, לשבת דף פג סע"ב: "אין דברי תורה מתקיימין אלא במי שממית עצמו עליה". אבל מה כוונתו בציין השני? בדפוס יושטיניאן, ששם הוסיפו את ציון הדפים כפי שנכתוב לקמן, כתבו בגליון: "דף ג בענין דוד ע"ה". כוונתם לדף ג ע"ב: "מעולם לא עבר עלי חצות לילה בשינה... עד חצות לילה היה עוסק בדברי תורה, מכאן ואילך בשירות ותשבחות". והדברים מתאימים לדברי הרמב"ם שם: "ולא יתן שנת לעיניו". אבל ברמב"ם פרנקל ציינו: דף ה ע"א, ואם אין כאן ט"ס נראה שכוונתם ל"שלש מתנות טובות נתן הקב"ה לישראל וכולם לא נתנן אלא ע"י ייסורין אלו הן תורה" וכו'. לפי סדר המקורות במגדל עוז וברמב"ם הצדק עמם, אלא שעצם העניין על ייסורין לא נזכר ברמב"ם, ולכן לא ברור כי הצדק עמם, וחבל שהשמיטו את הכתוב בדפוס יושטיניאן. ושמה היה מקום להגיה במגדל עוז: בסוף ברכות, והוא מקור מקביל לפרק ר"ע, וכמ"ש הכסף משנה. ויש עוד לעיין בכך.

83 לדוגמה, כתב הרמב"ם בהל' ת"ת רפ"ד: "אין מלמדין תורה אלא לתלמיד הגון נאה במעשיו או לתם אבל אם היה הולך בדרך לא טובה מחזירין אותו למוטב ומנהיגין אותו בדרך ישרה ובודקין אותו ואחר כך מכניסים אותו לבית המדרש ומלמדין אותו". ועל כך כתב מג"ע: "אין מלמדין עד ומלמד אותו, פ' אלו הן הגולין". כוונתו למכות י ע"א: "מכאן שלא ישנה אדם לתלמיד שאינו הגון", וכן צויין שם בעין משפט. אבל בדברי ירמיהו לר"י לעו על הרמב"ם שם, כתב שכוונתו אמנם לאותו עניין בגמ', אבל רצה בזה להביא מקור לדברי הרמב"ם "מחזירין אותו למוטב" וכו', ע"ש שהסביר כיצד הוכיח זאת המגדל עוז מאותה סוגיא, וציינו לכך ברמב"ם פרנקל.

84 גם בנשמת אדם כלל כו-כו, סק"ז, כתב שלא מצא זאת בירושלמי.

85 כך לדוגמה בגירושין ג, יט, ציין: "פרק מי שאחזו", ועל כך כתב הכ"מ במקום: "ודינים הללו לא כתב הרב המגיד מקומם, וכתב בעל מגדל עוז דאיתנהו בפרק מי שאחזו, ואני חפשתי כל הפרק בבבלי

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

המשנה כתב "וליתא שם", אבל הוסיף שכוונת מגדל עוז היא לדייק ממה דאיתא שם בירושלמי בעניין אחר, ע"ש. לאמור, הוא סבור שניתן לומר שציון מגדל עוז הוא מכללא. בחזון איש הלכות שבת סי' נא סקי"ג כתב: "דינו דהר"מ ודאי הוא מן הגמ' ירושלמי וכמש"כ במ"ע אבל לפנינו ליתא בירו"ל". לאמור, אין כאן טעות סופר בציון המקור, וגם לא דיוק מכללא, אלא כך היה לפני רש"ט בירושלמי,⁸⁶ ולפנינו אינו.⁸⁷ הרי לך שנים או שלושה דרכים שונים בפירוש ציונו של מגדל עוז.

לאור האמור אנו מבינים את הכתוב באור שמח בהלכות ת"ת ג, ג: "אין לך מצוה כו' במגדל עוז בפ"ק דפאה ירושלמי. נ"ב אפילו כל מצוותיה של תורה אינן שוות לדבר אחד מן התורה עיי"ש". לאמור, ר' מאיר שמחה ראה לנכון לפרש לנו את המקור המדויק שאליו התכוון בעל מגדל עוז, ולכן ציטט את הירושלמי המתאים.

יש לדעת כי דרכו של רש"ט לציין לתלמוד הבבלי על פי שמות המסכתות, ובעיקר על פי שמות הפרקים. הציון לפרקים בדרך כלל אינו על פי מספרם הסידורי, אלא על פי שמותיהם. זאת, פרט לפרק ראשון שיצויין אצלו: פרק קמא, ולעתים רחוקות יצויין: פרק ראשון, ופרט לפרק אחרון שיצויין אצלו: פרק בתרא, ולעתים רחוקות יצויין: פרק אחרון. על פי בדיקה גסה בתקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן מתברר שמספר הציונים לשמות פרקים בדברי רש"ט עולה לכמה אלפים. נדיר שיצויין לפרק על פי מספרו הסידורי,⁸⁸ ועל פי אותה בדיקה מספר ציונים אלו הוא קטן ביותר.⁸⁹ דומה שלפרקים שאין עליהם תלמוד בבלי, כולל מסכתות קטנות, וכן ביחס לתוספתא, הוא מציין רק לפי המספר הסידורי.⁹⁰ לידיעה זו יש חשיבות, לעתים, להבנת ציוניו.⁹¹

ובירושלמי וגם בתוספתא בדקתי כל המסכת ולא מצאתי". אפשר לומר כי יש טעות סופר בציונו של מגדל עוז, וזו הסיבה לאי מציאת המקור שבדבריו, או שמא היה לפניו עניין זה בתלמוד.

86 אולי לאו דווקא בפרק המצויין במגדל עוז לפנינו, כי שמא יש בציון זה טעות סופר, אבל עכ"פ היה כן בירושלמי.

87 ראוי לציין בזה לביאור הגר"א, חו"מ, סי' רלו סקל"ו: "כ' המ"ע ומ"מ שם צ"ד וליתא בגמ' שלפנינו". הן המגדל עוז והן המגיד משנה לא ציינו את הדף, שהרי כידוע בזמננו לא היתה חלוקה לדפים, ורק ציינו: פרק המוכר פירות. הגר"א הוא שהוסיף את המלה "שם", וכן את ציון הדף. מכל מקום נראה שהוא סבור שאין כאן טעות בציון, אלא כך היה לפניו בתלמוד.

88 בספרי עמודים בתולדות הספר העברי - כתיבה והעתקה, רמת גן, תשס"ה, עמ' 380-383, בדקתי תופעה זו לראשונה לגבי דרכם של רש"י והתוספות, ורק ביחס לפרקים שיש עליהם תלמוד הבבלי, והסקתי כי פרט לפרק ראשון ואחרון, שהם לרוב מצויינים אצלם על פי מספרם הסידורי, הרי שבשאר הפרקים "ככל שמספרו הסידורי של הפרק עולה, סביר יותר שהציון יהיה לפי שמו של הפרק ולא לפי מספרו הסידורי". ועוד הוספתי לומר כי נראה לי שמסקנה זו תהיה נכונה גם לגבי שאר הראשונים, ואכן כך הוא הדבר גם אצל רש"ט.

89 מהבדיקה עולה כי: פ"ג, פ"ד, נמצאים אצלו כ - 22 פעמים. פ"ה - 3 פעמים. פ"ו, פ"ז, פ"ח, פ"ט, פ"י, לא נמצא אצלו כלל.

90 בספרי הנוכח לעיל בהערה 88, בדקתי כן לגבי רש"י, רשב"ם ותוספות, והתברר שם כי אין בכך אחידות אצל הראשונים הללו. נראה שרש"ט שונה מהם בעניין זה, ואין להאריך בזה כאן.

91 לדוגמה. בסוף הלכות ציצית ציין: "נדרים פרק ד". ועל כך כתב רבז"ו בוסקוביץ בסדר משנה: "ובמגדל עוז העיר מקורו יע"ש במג"ע, ואנכי לא ידעתי מה היה לו להרב בעל מגדל עוז ז"ל שהרי לא נזכר מזה דבר וחצי דבר בכל מסכת נדרים לא מינייה ולא מקצתו. אבל דבר זה מקורו טהור משתי ברייתות ערוכות

ברמב"ם דפוס יושטיניאן ש"י, הוסיפו את ציוני הדפים לבבלי במגדל עזו,⁹² ומאז קל יותר להבין את ציוניו של רש"ט.⁹³ אמנם מסתבר כי יש שיבושים במראי המקורות, ולכן יש מקומות שכוונתו אינה ברורה, וכפי שהעירו האחרונים על דבריו.⁹⁴

רש"ט מציין גם למדרשי הלכה, ואף כאן יש וההפניה שלו כללית ביותר כגון: לשון מכילתא,⁹⁵ ספרא וכד', או: במכילתא, בספרא, וכד'. אף כאן עלינו לשים לב לדרכו בציון

במנחות דף מג ע"ב". אבל הואיל ונדיד אצלו לציין לפרק לפי מספרו הסידורי (ראה לעיל הערה 89), לכן ברור שכוונת מג"ע היא לנדריים פרק ארבעה נדריים, אלא שקיצרו את ציונו וכתבו: ד' נדריים, וזה גרם בדפוסים מאוחרים לטעות נוספת בציון המקור [ברמב"ם פרנקל נדפס: סוף פרק ארבעה נדריים. ומעין כך נדפס ברמב"ם ויניציאה רפ"ד: בנדריים סוף פר' ד' נדריים. והיה למהדירי רמב"ם פרנקל להעיר כי אין זה בסוף הפרק כל עיקר]. ואכן כך נמצא בנדריים דף כה ע"א. והיא היא הברייתא הראשונה הנמצאת במנחות, ונעלם דבר זה מהרב סדר משנה. הן אמת שהוא הרחיב בביאורו לומר שהרמב"ם כיון גם לברייתא השניה, אבל אין הכרח לומר כן. וראה גם בהערה 94.

92 בשער הספר נדפס: "גם בכל מקום שיוזכר המגיד משנה או המגדל עזו מסכתא או פרק מסומן על דגלו לאותות באיזה דף נמצא". ברם מתברר כי עד ספר נזיקין ציינו את הדפים במגדל עזו ולא במגיד משנה, ואילו משם ואילך ציינו במגיד משנה ולא במגדל עזו. וכנראה חשבו שסימון הדפים באחד מהם, מאפשר לדעת גם את המקום בפירושו השני.

93 מעניין לציין לכתבי ר' אייזיק שוויי, ניו יורק תש"ג, ח"א עמ' קלד, על דברי הרמב"ם גניבה, ג, יז, שכתב בין השאר: "ועיינתי במגדל עז והוא כותב: שותפין שגנבו כאחד כו' עד סוף הפרק, פרק מרובה. ולא ציין את הדף" וכו'. וברור שכתב כן אגב שיטפיה, שהרי בעל מגדל עזו לא היה יכול לציין דפים, כיון שלא היתה חלוקה לדפים בזמנו. לא ציינתי זאת אלא כדרך אגב, ועיקר העניין הוא שאנו רואים שאי ציון המקום המדויק גורם לרב שוויי לדון בהמשך דבריו לאיזה מקום היתה כוונתו של המגדל עזו.

94 האדר"ת בהגהותיו בני בנימין הוא בין האחרונים שתיקן מקומות רבים במגדל עזו, וציינו לכך ברמב"ם פרנקל, כפי שיראה המעיין. לדוגמה אציין רק מקום אחד, בהל' ת"ת ג, ג. כן העיר בזה, לעתים, גם ר"ח קנייבסקי בספרו קרית מלך, בני ברק תשל"ח,³ ראה לדוגמה סוף הל' ציצית. ואכן כאן המקום לציין למהדירי רמב"ם פרנקל, שעברו על כל מראי המקורות, ותיקנו את הציונים, וגם העירו במקום שלא מצאו את המקור, והמעייין ימצאם בנקל. [אגב, את תיקונו של קרית מלך לא הזכירו, אולי משום שגם הוא לא תיקן זאת בודאות]. אמנם יש מקומות שתיקנו ואפשר לדון בדבר. לדוגמה, בהל' מאכלות אסורות ג, י: "בהמה טהורה שנטרפה עד כביצת עוף טמא", נדפס במג"ע: "פ"ק דחולין (דף יא)", ולכאורה אין לכך מובן, ולכן הגיהו ברמב"ם פרנקל: "פ"ח דחולין (קטז:)". אכן לעיל בהערה 89 כתבנו כי נדיר אצלו שיציין לפרק על פי מספרו הסידורי, ולפי שעה לא נמצא אצלו כלל הציון: פ"ח, ולכן אי אפשר להגיה באופן זה. זאת ועוד. ר"מ בלומנפלד בספרו אור תורה, ניו יורק תשכ"ב, פרק יב, דף קיא ע"א, מאריך להסביר כי הציון הראשון יש לו מובן. ברור שניתן לומר כי דבריו מאולצים, אבל יש פנים לכאן ולכאן ולכל הפחות היה להם לציין אליו. יש שלא תיקנו ולא העירו. כגון בהל' אישות ה, ד, כתב המג"ע: "פרק ו דמסכת מעשר שני". וזה תמוה שהרי אין פרק ו במסכת זו. כמו כן לא תמיד הוסיפו ציונים לדפי התלמוד, אלא השאירו בצורה כללית כגון: פ"ק דברכות וכד', וסמכו על המעיין שיראה זאת בשאר נושאי הכלים. כמו כן הם השמיטו הערות שנוספו עליו בדפוסים האחרונים, ויפה עשו, אבל היה מן הראוי, לעתים, לציין אליהן. ראה לדוגמה בהל' איסורי ביאה ט, ו, בדברי המגדל עזו על דברי רש"י בנדה נח, נוספה הערה בדפוסים מאוחרים: "לא מצאתי הרש"י הזה אלא בד"ה לדברי אין קץ נמצא מקצתו ולא כולו". והנה ברמב"ם פרנקל נשמט ציון הדף, וגם ההערה עצמה. והרי יש מקום להערה זו, שהרי גם ר"ש גנצפריד בלחם ושמלה, סי' קצ, שמלה סקי"ג ד"ה והנה, דן היכן כתב רש"י כן, ע"ש.

95 אעיר כאן כי רק בשני מקומות (הל' ע"ז רפ"ד והל' עדות רפי"ז) הוא כותב: מכילתא דר' ישמעאל, אבל בשאר המקומות, כארבעים במספר, הוא כותב בסתם: מכילתא. המקום הראשון לקוח מספר המצוות ל"ת טו, אבל במקום השני המלים: "דרבי ישמעאל" הן תוספת על האמור בספר המצוות, ראה לקמן הערה 100, ל"ת רפה. כמו כן בדרך כלל הוא מציין: ספרי, אבל לעתים הוא מציין: ספרי דבי רב, ולכאורה הוא מכוון תמיד לאותו חיבור, ולא נתברר פשר ההבדל בציוניו.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

מקורותיו. כך נכתב בספר המצוות מהד' פרנקל, מ"ע יט בציונים: ⁹⁶ "וכל לשון ⁹⁷ ספרא ⁹⁸ או לשון ספרי או מכילתא שכתב מג"ע לוקח מסה"מ [=מספר המצוות] ולא כרח"ה [כר' חיים הדרן] שכ' כאן ובכמה מקומות שהמג"ע הביא אותן מנפשיה". כוונתם לומר כי במקום שרש"ט נקט: "לשון מכילתא" וכד', אזי הוא העתיק זאת מספר המצוות. ⁹⁹ אבל במקרה שרש"ט כתב בסתם: ספרי, בספרי, וכד', על כך לא אמרו מהדירי רמב"ם פרנקל דבר. בדיקה של כל המקומות הללו בדברי רש"ט, מלמדת כי כאשר רש"ט כתב: "לשון מכילתא" וכד', זו תמיד העתקה מספר המצוות. במקרים שלא כתב בלשון זה, אלא כתב בסתם: במכילתא וכד', אזי לעתים גם כאן העתיק מספר המצוות, ¹⁰⁰ ולעתים לא העתיק

96 והקדימם בזה ר"ן אפשטיין, שכתב כן במאמרו בתרביץ ו (ספר הרמב"ם), תרצ"ה. חזר ונדפס באוסף מאמריו, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונויות שמיות, בעריכת רע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ח, כרך ראשון ח"ב, עמ' 191, הערה 3.

97 ההדגשה נמצאת במקור.

98 ביחס לספרא אפשר שרמז על כך המגדל עוז בעצמו בהלכות מאכלות אסורות רפ"א: "וכן פירש בספר המצוות והביא בו לשון ספרא", אבל יותר נראה שעשה כן כדי להודיע לנו את מקורו של הרמב"ם. בהל' מכירה ספ"ג מביא המג"ע לשון ספרא באורך ואילו במצוה ל"ת רנ"א מובא בקיצור. אבל אם נניח שהקיצור נעשה במשך הדורות ולא יצא כך מתחת ידו של הרמב"ם, אזי מקרה זה מצטרף לקודמיו.

99 במגדל עוז, הל' רוצח, א, ז, כתב: "שכבר פירשו ר"מ בס' המצוות וז"ל ולשון ספרי... ע"כ והרשום בכתב אמת ודאי בספרי פרשת כי תצא". מסוף דבריו משמע כי לא ראה זאת בספרי גופא, אלא הוא סומך על דברי הרמב"ם, ומעריך כי הספרי שכתב הרמב"ם נמצא בפר' כי תצא.

100 בספר המצוות פרנקל, ציינו למקומות שבהם המגדל עוז השתמש, ככל הנראה, במקורות שהובאו בספר המצוות. אציין לכל המקומות הללו. בסוגריים ארשום רק את המקומות שבהם בספר המצוות נמצא: "לשון מכילתא" וכד', והמגדל עוז כותב רק: "במכילתא", וכד'. או את המקרים ההפוכים, שבהם המגדל עוז רשם: "לשון מכילתא", ובספר המצוות נמצא רק: "מכילתא", או: "אמרו במכילתא". במקומות שיש ציטוט והם משתווים בלשונם, בין שנקטו עם הפתיחה: "לשון מכילתא" וכד', או שלא נקטו פתיחה זו, אציין בסוגריים סימן שוויון (=), ואת ההפניה למגדל עוז ימצא המעיין במהד' פרנקל. במקומות שבהם המגדל עוז רק מפנה למדרשי הלכה ומבלי לצטט, לא ארשום דבר. במקומות שציינתי כי העתיק מספר המצוות, או שכך נמצא בספר המצוות, ארשום בסוגריים: סה"מ, ולא אתייחס ללשון הציטוט לענייננו. אלו הם: מ"ע ה (סה"מ, מג"ע תפילה רפ"א), ו, י, יא, יט (=, לשון התוספתא), עג, צד (=), קמו (=), קמט (סה"מ, מא"ס רפ"א), קנה ("לשון מכילתא", במג"ע שבת רפכ"ט: "ובמכילתא אמרו"), קנו, קנו (=), קסד (=). ויש להגיה במג"ע: בספרא, ולא צויין במהד' פרנקל לא בסה"מ, כי כתבו במבוא לסה"מ עמ' ד טור ב, ד"ה בדפוסין הישנים, שלא יעירו על כך, ולא העירו גם ברמב"ם), קעג, קפד (= יחד עם ל"ת רצח), קפט (ולשון ספרי... ולשון ספרא, במג"ע מלכים ה, ה: בספרי... עוד שם [לכאורה קצת תמוה כיון שהוא בספרא, אבל כבר העיר ר"ן אפשטיין (מחקרים), לעיל הערה 96, עמ' 217] שהיו ראשונים שגרסו ברמב"ם "ספרי" במקום "ספרא", ולא ציין למגדל עוז כאן. במהד' פרנקל לא העירו על כך על פי מה שכתבו במבוא שציינתי לעיל), קצ (ולשון ספרי, במג"ע מלכים רפ"ו: הכל מפורש בספרי וז"ל), קצו (ולשון מכילתא... אמרו, במג"ע מלוה רפ"א ציטט את המקור השני: במכילתא, וזה כספר המצוות), קצח (סה"מ, מג"ע מלוה רפ"ה), קצט, רה, רח, רי (=), ריא (=), רכה (ולשון ספרי, במג"ע רוצח רפ"ה: ובספרי פר' שופטים), רלד (=). לא צויין בסה"מ), רמו (ולשון ספרי, במג"ע טוען רפ"א: ובספרי פר' שופטים), רמו (סה"מ, מג"ע רוצח א, ו).

מל"ת ז-ט, י (סה"מ, מג"ע ע"ז רפ"ב), יב, טו, ל, לג, נ (=), נו (ולשון ספרי, מג"ע מלכים ו, ו: בספרי וז"ל), נט, ס (סה"מ, ע"ז ג, ו), סג (סה"מ, יסוה"ת רפ"ה), סו (ולשון ספרי, במג"ע סנהדרין טו, ז: בספרי), קה (ולשון ספרי... ובמכילתא. במג"ע סוטה ג, יג: בספרי... במכילתא), קיא (=), קנז (ובספרי, במג"ע נדרים א: ולשון ספרי), קפח (=), רמג (=), אבל הרמב"ם המשיך והביא גמ' סנהדרין, ובמג"ע גניבה רפ"ט כתב הכל רצף אחד), רמד (=), רמו (=), רמח (=), רנא (ולשון ספרא... עוד שם, במג"ע מכירה ספ"ג [במהד' פרנקל צויין: ספ"ד, ובהערות על מג"ע העירו שנוסח זה הוא הנכון]: אמרו... ולשון ספרא, ויש כאן ציטוט הרבה יותר ארוך מאשר בספר המצוות, ואולי בספר המצוות נתקצר ע"י מעתיקים), רנב (=), רנה (=), רסב (במכילתא, במג"ע אישות רפי"ב: ולשון מכילתא), רסד (ולשון ספרי,

משם.¹⁰¹ גם כאשר רש"ט כתב "ולשון תוספתא", זו העתקה מספר המצוות.¹⁰² הירושלמי מוזכר במגדל עוז פעמים רבות, ואף העתיק קטעים ממנו, אבל רק במקרים בודדים הוא משתמש בצורה: "לשון הירושלמי".¹⁰³ בספר המצוות מובא הירושלמי מספר פעמים¹⁰⁴ אולם לא בצורה: "לשון הירושלמי".¹⁰⁵

יש להוסיף כי במקרים רבים מוסיף רש"ט לציין גם למקום שבו הובאו הדברים ברי"ף, כאשר דברי הרי"ף אינם נמצאים על אתר.¹⁰⁶ מלבד עצם הציין לדברי הרי"ף, נראה לי שרש"ט ציין גם לרי"ף בהתאם לדבריו בהלכות איסורי ביאה א, ט: "וכן גורס ר"י אלפס ובשיטתו הלך ר"מ ז"ל... ומה שכתב הראב"ד הוא בשיטת ר"י ב"ר מרדכי ומקצת רבותינו בעלי התוספות... ומכל מקום יפה עשה ר"מ ז"ל שחייב אדם לומר כלשון רבו ורב רבו,

במג"ע מלכים פ"ח: הכל בספרי זו"ל. לא ציון במהד' פרנקל) רסו (=), רסט (במכילתא... ובספרי. במג"ע אבדה רפי"א: במכילתא ובסיפרא [כ"ה בדפ"ו. במהד' פרנקל נדפס: ובספרי]. לא ציון בספר המצוות מהד' פרנקל, אבל ציון ברמב"ם פרנקל), רעד (=), רעה (=), רעו (=), רעז (=), רעה (ולשון מכילתא, במג"ע סנהדרין כ, ד: עוד אמרו שם במכילתא. אבל בתחילת דבריו כתב: לשון ספרא, ואולי חל לשון זה על הכל, וצ"ב), רפג (ולשון מכילתא, במג"ע סנהדרין פ"י: ובמכילתא. לא ציון בסה"מ מהד' פרנקל), רפה (ולשון מכילתא, במג"ע עדות רפי"ז: "במכילתא דר' ישמעאל", והעירו על כך בציונים במהד' פרנקל), רפו (ובא הפירוש המקובל בספרי, עדות רפי"ג: ולשון ספרי. לא ציון במהד' פרנקל), רצ (=), רצב (ובלשון מכילתא... ובמכילתא, במג"ע רוצח א, ה: בספרי פר' מסעי ובמכילתא... עוד שם), רצג (סה"מ, מג"ע רוצח א, ו), רצז (=), רצח (=), וראה לעיל מ"ע קפד), ש (=), שב, שג (סה"מ, דעות ו, ז), שד, שה, שיז (ולשון ספרא, במג"ע סנהדרין רפ"ו: בת"כ), שיח (=), שיט (=), שכא (=), במהד' פרנקל לא ציינו שהובא במג"ע שבת רפכ"ז), שמו (=), וגם סה"מ), שסב (=). יש להעיר על מצות ל"ת סה, שהיינו מצפים כי הרמב"ם יפנה לספרי ולא עשה כן, אבל מג"ע בהל' יסודי התורה פ"ו, ה"א וה"ז, הפנה לשם, ועמד על כך ר"ח הלר במהדורותיו, ואחריו במהד' פרנקל.

101 איני מונה כאן את המקומות שכתב בסתם: בספרי וכד' (וראה סוף הערה קודמת). ארשום את המקומות שבהם ציטט ממדרשי ההלכה, ולא מצאתים בספר המצוות: מכילתא - הל' יו"ט רפי"א. ספרא - הל' מאכלות אסורות רפ"ג. ספרי - הל' נזירות רפ"ז, הל' רוצח רפי"א.

102 בציונים למ"ע יט (שהבאנו לעיל בפנים) העירו מהדירי ספר המצוות מהד' פרנקל על דברי הרמב"ם: "ולשון התוספתא" וכו', כי מגדל עוז הביא את התוספתא מספר המצוות. אבל הם לא כתבו ככלל כי במקום שהמגדל עוז כתב "לשון תוספתא" הדברים נלקחו מספר המצוות, כפי שכתבו ביחס למדרשי הלכה. אולי לא כתבו כן מפני מיעוט המקורות. כי נמצא כן בתפילה רפ"א=סה"מ מ"ע י; בהל' ברכות רפ"א=מ"ע יט. במ"ע קמא נזכרת תוספתא הקשורה לשמיטה, והואיל ואין לנו את מגדל עוז על זרעים אין אפשרות לבדוק זאת. בהל' גירושין ד, טו, כתב מגדל עוז: "וזה לשון התוספתא אות באות", והוא מעתיק קטע ממנה, ואין הקבלה עם סה"מ. המגדל עוז מציין לתוספתא כ-120 פעמים, אבל רק לעתים נדירות יעתיק ממנה, כגון בהל' גירושין רפ"ד: "שוב בדקתי בנוסחא מדוייקת מן התוספתא וכתוב בה", או בהל' נזירות רפ"ז: "ועלה גרסינן בתוספתא", והוא מעתיק קטע מהתוספתא. וראה גם הערה 178.

103 הל' ס"ת י, ד; הל' שופר ג, ד; הל' איסורי ביאה ה, ד ("עד כאן לשון הירושלמי").

104 מ"ע קנו, ל"ת מו, נ, רצח, שכב.

105 ביחס לירושלמי, נכתב בסה"מ מהד' פרנקל מ"ע ס"י קנו כי הירושלמי שהובא בספר המצוות הובא במג"ע, אבל לא כתבו זאת ככלל.

106 כגון הל' דעות ז, ד; הל' תלמוד תורה ה, ו; שם, ח; והמעייין ימצא מקומות נוספים בנקל. אציין כאן למגדל עוז רפי"א מתפילה: "בתוספתא והביאו ר"י אלפס ז"ל בהלכות בפק" דבבא בתרא", וכדברים האלה ממש כתב גם הכסף משנה, והיה מקום לחשוב שהעתיק מהמגדל עוז מבלי לומר זאת, אלא שגם בה"ג ציין הכ"מ לתוספתא ואח"כ ציין לרי"ף, ואילו המגדל עוז שם ציין רק לתוספתא. אכן אפשר שיש מקרים שהעתיק מהמגדל עוז, כאשר הוא מסכים עמו בציון המקור, ואם יש בו חסרון הרי שמרן משלימו. ראה לקמן סעיף 14 שהארכתי בעניין זה.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

וגירסאות ספרדיות שלנו הדוקניות כך הן.¹⁰⁷ לאמור, לדעת רש"ט הרמב"ם נמשך אחר הרי"ף, הן בפירוש והן בנוסח התלמוד. וכן כתב רש"ט במקומות נוספים.¹⁰⁸ דומה שרש"ט הוא הראשון¹⁰⁹ הסבור כי הרמב"ם היה מקובל בנסתרות, והוא גם הראשון הסבור כי במשנה תורה יש שימוש במקורות קבליים.¹¹⁰ כך כתב רש"ט בהל' יסודי התורה ספ"ב: "זה הוא בפרק אין דורשין (דף י"ח) וגם במדרש בראשית נמנו העשר מעלות הללו. וזה הלשון מורה כי ר"מ ז"ל היה מקובל בנסתרות, אלא שקיים בעצמו יהיו לך לבדך, כבשים ללבושך".¹¹¹ ועל כך כתב ג' שלום, כי אם מקורו של הרמב"ם הוא "מדרש בראשית", לכאורה יקשה על רש"ט מדוע משום כך חשב את הרמב"ם למקובל, הרי כל אדם יכול להעתיק ממדרש זה, ומה המיוחד ברמב"ם. אלא, משיב ג' שלום, רש"ט לא ידע, וגם לנו לא ידוע כיום, מדרש שבו נמנו עשר המעלות הללו, והמקום היחיד שבו נמנו הוא ספר הזוהר.¹¹² ואכן, ראינו לעיל, בסעיף 1, כי רש"ט עצמו היה מקובל וגם כתב חיבורים בקבלה. לקמן, סעיף 10 אות (ג), נראה כי רש"ט כותב שהרמב"ם בסוף ימיו עסק בנסתרות. אם כן ברור הוא כי לפי זה ניתן לחפש את מקורותיו של הרמב"ם במשנה תורה גם בספר הזוהר.¹¹³

107 ידוע הוא שהרמב"ן והרשב"א, ושאר ראשונים לפנייהם ואחריהם, היילו את נוסח ספרד. ראה לדוגמה מה שכתבתי בספרי עמודים בתולדות הספר העברי, הגהות ומגיהים, ירושלים תשס"ה,² עמ' 102 הערה 110. רש"ט, תלמיד הרשב"א, הולך אפוא בעקבות רבו ורבותיו, והוא משבח את נוסח ספרד, ואציין עוד מקום לדוגמה, בהל' דעות ה, ה-ו: "ואע"פ שבמקצת נוסחאות לא נכתבה כך מ"מ זו גירסה ספרדית ונכונה היא וכך קיבלנוה וקבענוה". ראה גם לקמן הערה 128. יש לציין בזה לדברי הב"ח, או"ח סי' תלג, ד"ה ומ"ש ואוצרות שמן, שהעדיף שם את הנוסח הספרדי שהציע בעל מגדל עוז, על פני הגהה של הרב המגיד, ע"ש.

108 הל' שבת טו, יא; הל' יו"ט ז, ט [כאן כתב זאת כמקור לדברי הרמב"ם ולא כיישוב להשגת הראב"ד]; שם ח, ג; ועוד הרבה.

109 רי"י דינסטאג במאמרו, "הרמב"ם וחכמי הקבלה", בתוך: הרמב"ם תורתו ואישיותו, בעריכת ר"ש פדרבוש, ניו יורק, תש"ז, עמ' 111, כתב שרש"ט הוא הראשון "שקשר את שמו של הרמב"ם בקבלה". דינסטאג ציין לשלושה מקומות במגדל עוז, שבהם רמז רש"ט לכך (הל' יסודי התורה פ"א, הל' תשובה פ"ה, וכן המקום שצויין כאן). מאמר זה נדפס שנית עם הוספות בספר דעת הרמב"ם, ילקוט מאמרים בחקר משנת הרמב"ם, בעריכת מ' חלמיש, רמת גן תשס"ד, עמ' 673-674, אבל לעניין זה לא נוספו שם מקורות. ב' הוס, הוסיף עוד מקור אחד, ראה לעיל הערה 37. נראה לי שניתן להוסיף גם את הלכות ציצית רפ"א.

110 רש"ט לא הזכיר בכל כתביו את ספר הזוהר בשמו, ראה ב' הוס, כוהר הרקיע, ירושלים תשס"ח, עמ' 60-61, שעמד על כך באורך, ולכן השתמתי כאן במונח מקורות קבליים.

111 רש"ט השתמש כאן בלשון הרמב"ם שם בהלכות יסודי התורה, הי"ב.

112 ג' שלום, "מחוקר למקובל", תרביץ ג, ספר הרמב"ם (תרצ"ה), עמ' 93 [נדפס שוב בספרים שונים, שצויינו בספר דעת הרמב"ם, ראה לעיל הערה 109]. שלום כותב כי המדרש נמצא במדרש הנעלם לפר' בראשית, הנמצא בווהר חדש, מהד' ר"ר מרגליות, דף ו ע"א. שלום בהערה 9 שם, מפנה למאמרו בקרית ספר, שבו הוכיח כי מדרש הנעלם לבראשית היה ידוע לרש"ט. עם זאת מעניין, ושלום עצמו מציין זאת בהערה, כי רש"ט קורא למדרש הנעלם גם בשם מדרש סתם [ולפי זה ניתן לומר שהציון אצלנו הוא שם המדרש בתוספת מראה מקום], או "מעשה בראשית לחכמי המשנה". כדאי לציין כי ברמב"ם פונקל ציינו בדברי מגדל עוז לנמוקי מהרא"י שכתב כי מקורו של הרמב"ם הוא ברייתא דמסכת אצילות שנדפסה בסוף מדרש אגדת בראשית [לובלין, תרמ"ג]. נדפס גם ע"י רי"ד אייזנשטיין באוצר מדרשים, ניו יורק, תרע"ה, עמ' 66.

113 ע"י רי"ח סופר, תורת יעקב, ירושלים תשס"ב, פרשת כי תשא, סי' פא, עמ' רכא-רכו, שהביא מקורות נוספים בעניין הסתמכותו של הרמב"ם על הזוהר וספרות הקבלה. כן האריך בהבאת מקורות לעניין זה, ר"ע יוסף, בספרו מאור ישראל טבעת המלך על הרמב"ם, חלק א, ירושלים תשס"ה, הל' דעות רפ"ב,

לסיום עניין זה, מן הראוי להפנות את תשומת הלב לדברי מגדל עוז, בעניין מקורו של הרמב"ם בענייני עבודה זרה. כך כתב בהל' ע"ז רפ"ב: "מקצתו במדרש ומקצתו מפי הקבלה שקיבל, לא שקרא בסיפרי מירוס וכיוצא בהן חלילה לו חלילה". נראה לכאורה שלא ידע רש"ט מה שהעיד הרמב"ם על עצמו:¹¹⁴ "וגם קראתי בענייני עבודה זרה כולה, כמדומה לי שלא נשאר חבור בעולם בענין זה בלשון ערבי, שהעתיקו אותן משאר לשונות, עד שקראתי אותו והבנתי ענייני וירדתי לסוף דעתו".

אבל העולה מדברי רש"ט, כי הוא סבור שכל המקורות לדברי הרמב"ם נמצאים בדברי חז"ל, או בדברים שעברו אליו בקבלה.¹¹⁵ יש לצרף לכאן את דברי רש"ט בריש הלכות דעות: "כל זה מדברי חכמי המוסר אשר לקחוהו מדברי רז"ל ומשלים שהן מפוזרות בתלמוד אשר אין להם סוף". ובדומה לכך כתב מיד בהמשך דבריו: "כל חכמי המוסר אמרו צוואה זאת וגם המה גנובה היא אתם מאשר דרשו ז"ל וכו'".¹¹⁶ אבל יש להוסיף שרש"ט

עמ' יג. אבל יש שכתבו אחרת. כגון רא"צ מדינוב, דברים נחמדים, ירושלים תשי"ז, דף נג ע"ב, הל' יסודי התורה, ג, ד: "ידוע דרבינו זללה"ה לא ראה דברי הוזה"ק ודרכי המקובלים ולפיכך כתב כמה העניינים מסברתו", וראה בחיבורו דרך פקודיך, מצות עשה כא, ואין להאריך בזה כאן. ראה י"י דינסטאג, "הרב ראובן מרגליות כחוקר הרמב"ם", סיני עב (תשל"ג), עמ' ה-י, ששם הוסיף הרבה על מה שכתב במאמרו הנזכר לעיל (הערה 109). זה עתה הגיעוני שני ספרים שהאריכו בזה: הראשון Marc B. Shapiro, *Studies in Maimonides and His Interpreters*, Scranton 2008, pp. 86-93. השני, רא"י בראדט, בין כסה לעשור, ירושלים תשס"ח, עמ' קפז, הערה 70, שהאריך בעניין זה והביא מקורות רבים וחשובים. דומני ששניהם לא הזכירו את שני המקורות האחרונים שצינתי, אבל הם בטלים ברוב מקורותיהם. וראה עתה א' גורפינקל, "הרמב"ם והקבלה - ביבליוגרפיה מוערת", בתוך: הרמב"ם בנבכי הסוד (עורכים: א' אלקיים, ד' שוורץ), רמת גן תשס"ט, עמ' 417-485. הוא ציין לרשימתו של דינסטאג והוסיף עליהם כהנה וכהנה. אמנם מה שהוספתי כאן נשאר בעינו.

114 איגרת הרמב"ם לחכמי מונטפזשיר על גזירת הכוכבים, בתוך: איגרות הרמב"ם, מהד' ר"י שילת, ירושלים תשנ"ה, עמ' תפא. וראה גם במורה נבוכים ג, כט, שגם משם עולה שהרמב"ם עיין בספרים אלו, ואף הזכיר משמותיהם. אף אם נניח שרש"ט לא היה בקי בכל איגרות הרמב"ם, או שהן לא נתפרסמו עד כדי כך, ברור כי ידע את הכתוב במורה נבוכים, ראה לדוגמה לעיל הערה 64, וכן בהלכות תשובה רפ"ח (פעמיים), וא"כ דבריו צריכים בירור.

115 מספר פעמים התייחס רש"ט לקבלות שקיבל הרמב"ם מרבתי. כגון בהל' מאכלות אסורות רפ"ג: "ואני אומר מה שכתב הוא כפי קבלתו מרבתי אשר קבלו מן הגאונים שדבריהם דברי קבלה אמיתית", הל' שחיטה רפ"ח: "וגם דברי ר"מ ז"ל קבלה מפה אל פה היא ומעשה רב לו בכל מקום השומע ישמע והחדל יחדל", ועוד. ראה גם לעיל הערה 72.

116 אכן כמה מחכמי האחרונים האריכו להראות כי כל דברי הרמב"ם בפרק רביעי מהל' דעות מיוסדים על דברי חז"ל (על חלק מהמקורות הצביעו הפרי חדש, סדר משנה, עבודת המלך, צפנת פענח והגהות בני בנימין. הגדיל מהם המלבי"ם, שכתב קונטרס מיוחד על כל דברי הרמב"ם שבפרק זה, וגם דן בדבריו במקום שנראה שהם סותרים לאמור בתלמוד. הקונטרס נקרא בשם עלה לתרופה. נדפס בתחילה בספרו ארץ חמדה, וורשא תרמ"א, לאחר חומש במדבר, ואחר כך בפני עצמו). זאת בניגוד לחכמים אחרים הסבורים שיש כאן עניינים רפואיים, שאינם עולים בהכרח עם האמור בתלמוד [הכסף משנה בהל' דעות ד, יח, כבר ציין שבהגהות מיימוניות, דפוס קושטא, כתבו שענייני הקזה הנזכרים בפרק מפנין אינם כרמב"ם. והוסיף הכסף משנה: "ואין מדברים אלו קושיא על דברי רבנו, שרפואת והנהגת מלכות בכל שבה היו חכמי התלמוד משונה משאר ארצות". וכן כתב שם ר"ד ערמאה: "וכבר גזר ה"ר שרירא (ע"י אוצר הגאונים גיטין סח ע"ב) שאין לנהוג בהן כדי שלא יהרהר אחר דבריהם ז"ל". והביא דבריו בספר הקובץ, הל' דעות ד, ח: "רבינו לא הביא בפרקים אלו רפואות האמורות בש"ס, וכבר כתב הרד"ע שכתב הר"ש שאין לנהוג בהן כדי שלא יהרהר אחר חז"ל". ועל יסוד דברים אלו כתב בספר משנה תורה עם הפירושים ביאור המלך וארוחת המלך לר' יצחק אשר אייזיק, ורשא תרכ"ד, שם, דף כד סע"א: "ונראה שמפני זה לא רשם הכ"מ כלל בזה הפרק אי' מקום מוצאו של

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

מסכים שיש דברים שנקבעו במשנה תורה והם אינם בחז"ל או בקבלה מרביתו, אלא נובעים מחכמתו של הרמב"ם.¹¹⁷

(ב) פרשנות לדברי הרמב"ם

מקובל שרש"ט מציין למקורותיו של הרמב"ם ותו לא, שהרי כך כתב בעצמו מספר פעמים כפי שהעתקנו את דבריו בסעיף הקודם. ברם, המעיין בפירושו יראה, כי יש מקרים בהם מצא לנכון להרחיב מעט, ולא להסתפק בציון המקור בלבד. נכון שאין הוא עושה זאת באופן רציף, אבל המעיין בדבריו במספר פרקים יראה שאין לומר שיש בפירושו רק ציון מקורות.¹¹⁸

(ג) יישוב דברי הרמב"ם מהשגות הראב"ד

כך כותב רש"ט בהל' מזוזה ו, ז:

מה שהקשה הראב"ד ז"ל איני משיב עליו ברצוני כי ידעתי קוטנו עבה ממתני והיה יכול לתרצה לכמה פנים אם ירצה, וגם אני לא באתי בזה החיבור לתרץ מה שיקשה הוא או אחרים על הגמרא אלא מה שיקשה על ר"מ ז"ל, אבל מה אעשה שאני אשתוק מדרך הענוה ואולי יחדשני הרואה לדעת אחרת שאיני חושש לדבריו חלילה לי וחס ליה לזרעיה דאבא ורחמנא ליצלן מהאי דעתא, על כן נראה לי לתרץ.

לאמור, מטרתו לתרץ את שאלות הראב"ד על הרמב"ם בלבד. אין לו עניין בתירוץ שאלות הראב"ד השייכות לעצם הסוגיא המתאימה, אבל הוא עושה כן מפני כבודו של הראב"ד. לכן, במקרים שהשגת הראב"ד נראית לו כתלויה בפרשנות הוא מציין זאת במשפט כגון בהל' עירובין ספ"ה: "ואני אומר אין לי עסק בסברות בזה החבור לומר שמועה זו טובה מזו, רק עתה באתי לגלות דעות ר"מ ז"ל הסתומות כמ"ש בהקדמה".¹¹⁹ קל וחומר כאשר לדעת רש"ט הראב"ד אינו משיג אלא מפרש, וכפי שהוא כותב בהלכות סוטה ב, י: "ואני לא באתי לברר הפירושים רק להציל מן ההשגות, אבל מן הפירושים לא יעדתי לי בזה".¹²⁰ יש לציין כי רש"ט מעתיק תמיד את כל לשון הראב"ד בסגנון: "כתב הראב"ד ז"ל... עכ"ל", ואח"כ מיישב את השגתו.¹²¹ וכבר כתבנו לעיל כי המדפיסים המאוחרים השמיטו מכל

רבינו, שלא הוציא זה כלל מהש"ס רק מצד הרפואה שהבין בחכמתו, ואח"כ מצאתי כן בקובץ שלא הביא כלל כאן מהש"ס, ודלא כמ"ע".]

117 כך בריש הל' יסודי התורה: "זה מקבלתו וחכמתו ואמתת אמונתו". הל' קידוש החודש רפי"ח: "זה מובן פרק אם אינן מכירין... ור"מ ז"ל צירף עמו דקדוקיו כפי חכמתו המקובלת לו", ועוד.

118 אצביע על מקומות בולטים במיוחד: הל' שבת ר"פ כט; הל' אישות טז, ד; שם סוף פי"ז; הל' גירושין רפ"ו; הל' חליצה ד, כה. והמעייין ימצא עוד.

119 וכן כתב בהלכות חמץ ומצה ב, יא: "אבל על השאר דברי רבינו הראב"ד ז"ל אין להשיב לפי שאני לא באתי בזה החבור לסתור אלא לבנות".

120 ועיי' משנה למלך ד"ה ומ"ש רבינו שלא, שלפי דבריו הראב"ד אכן משיג על הרמב"ם.

121 לכן בהל' עבודה זרה ד, יג, ובהל' שבת רפי"ז, שיש במגדל עוז העתקה של דברי הראב"ד וללא תשובה, כתב המדפיס הערה כי נראה שהסופר השמיט את תשובת רש"ט.

השגה את מרביתה, והשאירו רק את פתיחתה וסיומה, והסברנו שם טעמו של דבר.¹²² יש לדעת כי מספר ההשגות שהיו לפני רש"ט אינו זהה לאלו שעמדו לפני הרב המגיד, וגם יתכנו חילופי נוסח ביניהן.¹²³

אין בידינו התייחסות של רש"ט להשגות הראב"ד על מניין המצוות, ונראה כי דבריו על השגות אלו לא הגיעו לידינו, כפי שלא הגיעה אלינו הקדמתו לחיבור, וחלקים נוספים מחיבורו, כפי שראינו לעיל.

המעייין בדברי רש"ט, אכן מגלה כי הוא שם לו כמטרה ליישב את השגות הראב"ד, ועל כן הוא מצדיק כמעט תמיד¹²⁴ את דברי הרמב"ם.¹²⁵ נראה שדבר זה אילץ אותו להיכנס לפירושים דחוקים, או בלתי מובנים, ולכן השיגו עליו גדולי הדורות, כפי שנאריך בזה לקמן סעיף 13. אחת השיטות שבה נקט רש"ט ליישוב דברי הרמב"ם מהשגות הראב"ד היא בדיקת הנוסח, הן בתלמוד והן בדברי הרמב"ם, ונדון עתה בכך.

(ד) בדיקת נוסח התלמוד והרמב"ם

ברור כי יש חשיבות לנוסח התלמוד בכואנו לקבוע את מקורו של הרמב"ם.¹²⁶ ואכן יש מקרים שרש"ט עומד על שאלת נוסח התלמוד, כגון: "ואע"פ שבמקצת נוסחאות לא נכתבה כן מ"מ זו גירסא ספרדית ונכונה היא וכך קיבלנוה וקבענוה". או: "מימרא דר' כרוספדי היא פ"ק דר"ה ובגירסא שלנו בשם ר' יוחנן אמרה".¹²⁷

ברם, בדרך כלל הוא עומד על שאלת הנוסח בהקשר עם השגת הראב"ד. אנו מוצאים כן בדבריו פעמים רבות, לדוגמא הל' שבת ה, טז: "אמנם מה שנראה לראב"ד ז"ל בלבול לפי הגמרא זהו לפי גירסת הגמרא שלו או גירסת ר"י אלפס ורש"י ובשיטת ר"ח ז"ל אבל הגירסא הזאת ספרדית¹²⁸ היא ונכונה ועליה סמך ר"מ ז"ל". או הלכות שבת טז, טז: "ואני אומר גם זה אולי היתה גרסא של רבינו ז"ל [היינו: ראב"ד] אבל גירסא בספרד ובצרפת פ"ק דעירובין ובהל' הרב אלפסי כגירסת ר"מ ז"ל". או הלכות שבת ספכ"ב: "גרסינן לה סמוך לזה... וזה ברור וכן בגירסות דוקניות אמנם במקצת גירסות מצאתי... ואינה גירסא נכונה

122 לעיל בסעיף 4 אות ב.

123 ראה לדוגמה ההשגות בהלכות שבת פ"ג, ויש עוד דוגמות רבות, והמעייין ימצא זאת בנקל. רא"א אורבך פרסם את השגות הראב"ד מכתבי יד, ראה לעיל הערה 52, וגם שם נמצאות השגות שלא הוזכרו במגדל עוז, וכן שינויי נוסח. כך הדבר גם בהשגות שנדפסו ברמב"ם פרנקל, הואיל ואף הם פרסמו השגות הראב"ד מכתבי יד.

124 מן הראוי לציין בזה לדבריו בהל' יו"ט רפ"ו: "ואף כי לשון הראב"ד ז"ל מובן במושכל ראשון, מ"מ לשון ר"מ ז"ל ערב עלי".

125 אפשר שיש מקומות יוצאים מן הכלל, שבהם הוא מודה לראב"ד, ראה לדוגמה לקמן הערה 237. אבל מקומות אלו ספורים ביותר, וההודאה שבהם אינה הודאה הלכתית כפי שיראה המעייין, ואין היא מבטלת את דברי הרמב"ם.

126 ראה לעיל ליד הערה 107.

127 המקום הראשון נמצא במגדל עוז דעות ה, ו (וראה לעיל הערה 107). המקום השני הוא תשובה ג, ג. ביחס למקום השני לכאורה אין פה יותר מאשר הודעה על נוסח בלבד, ואיני רואה מאי נפקא מינה. אגב, נוסח זה נמצא גם לפנינו.

128 על חשיבותו של נוסח ספרד ראה לעיל הערה 107.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

אצלנו... על כן נתישבה גירסא ראשונה אצלנו ומתוכה פסק ר"מ ז"ל זה הפסק ואולי לא מצא הראב"ד ז"ל גירסא זו ולכך חולק עליו בזה וכתב דעתו לפי גרסתו". ועוד הרבה. חילוף נוסח יכול להיות לא רק בתלמוד, אלא גם בספרו של הרמב"ם. פעמים רבות אומר רש"ט כי לידי הראב"ד הגיע נוסח מוטעה בדברי הרמב"ם, וכתוצאה מכך השיג עליו. כגון הל' עבודה זרה ד, ו: "ואני אומר כי טעות סופר היה בספרו וכבר בדקתי בספר שהוגה בכתיבת ר"מ ז"ל וחתמתו ואין כתוב בו". או הל' שביתת יו"ט ז, י: "אני אומר לא ידעתי ולא ירדתי לסוף דעתו בהשגה זאת כי אם בא לפרש... כבר פי' ר"מ ז"ל, אלא שבאולי לא היה בספר שהגיה ממנו... אלא... כמו שמצאתי בנוסח השגותיו, וא"כ טעות סופר היה וכבר בדקתי מאשר הוגה מכתבת ידו וכן מצאתי כמו שהעתיקתי כאן". או הל' עירובין ספ"ז: "ולבי אומר לי או שהיה ט"ס בספר שהעתיק ממנו... או טעה הסופר בדברי הראב"ד ז"ל". ועוד הרבה.

במקור השלישי אנו רואים גם דרך נוספת ליישוב השגת הראב"ד התלויה אף היא בענייני נוסח. כאן מדובר באפשרות שיש טעות נוסח בדברי הראב"ד כפי שהגיעו לידי רש"ט, ועל כן ההשגה אינה מובנת. אין כאן יישוב ההשגה ממש, אלא הטענה היא שההשגה אינה מובנת מצד עצמה. כך גם בהלכות חמץ ומצה רפ"ח: "ואני אומר זה כמדומה שלא עלה על דעתו כ"ש שיצא מפיו הקדוש או טעות סופר הוא בהשגות, או הקורא לפניו לא קרא כל הלשון וחטף מפיו הדבור וכתבו".

(ה) פסקי הלכה והוראת הלכה

למרות האמור לעיל בענין מטרותיו של רש"ט, מצאנו לעתים רחוקות שהוא מתייחס גם לפסקי הלכה. כך כתב בהלכות חמץ ומצה ה, יג: "ואני לא באתי לברר דעות המפרשים ז"ל בזה החבור, אמנם למעשה ראוי להחמיר דהא איסורא דאורייתא הוא". ואף יש בדבריו עדות על מנהגו שלו, כפי שכתב בהלכות חמץ ומצה רפ"ה:

אני אומר זה מחלוקת ישנה היא והלכות פ' כל שעה מורה כר"מ ז"ל ורבתי והעומדים בשיטתו, וגם רבותי נ"ע היו חלוקין בו, ומורי הרשב"א ז"ל היה נוהג בו היתר לעצמו וכ"ש שהיה מורה לאחרים, ושאר רבותי הצרפתים נ"ע היו נוהגין בו חומרא. ואני אחריהן נהגתי חומרא לעצמי ומיקל אני לאחרים כר"מ ז"ל בהוראתי כצורת ההלכה על בוריה.

לפי דרכנו למדנו, שהיה מורה הלכה לאחרים.¹²⁹

8. החיבורים הנזכרים במגדל עוז

החיבורים הנזכרים במגדל עוז רבים ביותר. נציין מספר דברים באופן כללי, ואגב אורחא נדבר על חלק מהחיבורים.

129 וכן עולה גם מדבריו בהל' שותפין רפ"ד: "כך היה דעתי משהגעתי להוראה... רק שאני מזהיר לסופר לכתוב וכו'. ראה גם לעיל הערה 22.

יש חיבורים שרש"ט הוא הראשון, ואולי גם היחיד, שמצטט מהם, ועל פיו נודע לנו שם החיבור. כך לדוגמה מסכת גרים, שהיא מסכת חיצונית, נודע לנו שמה וקיומה מדברי רש"ט.¹³⁰ יש חיבורים שהיו לפני הראשונים, אבל הציטוטים מהם מעטים, ועל כן כל ציטוט מהם, או אפילו איזכור שלהם, הוא בעל חשיבות.¹³¹ יש חיבורים שהיו לפניהם, ולא הגיעו אלינו, ורש"ט, וכן שאר ראשונים, מצטטים מאותו חיבור.¹³² יש חיבורים שהגיעו אלינו, אבל הראשונים מצטטים מהם עניינים שאינם לפנינו, וגם רש"ט בכללם.¹³³ כך הדבר גם ביחס לחיבורי הראשונים.¹³⁴

130 הל' איסורי ביאה פ"ג ופי"ד מספר פעמים. יש לציין כי רש"ט קורא לה: ירושלמי מסכת גרים. ראה שם הגדולים לחיד"א ערך גרים שציין זאת, והאריך קצת בזה. ראה גם שבע מסכתות קטנות, מהד' ר"מ היגר, ניו יורק תר"ץ, מבוא עמ' ט, אות ז. ושם ציין כי שני מאמרים לא נמצאים לפנינו, וכן העיר בזה החיד"א, אלא שלא ציין את המאמרים עצמם. עוד ציין היגר כי גם ר"א זכות בספר יוחסין מביא מאמר אחד ממסכת גרים. אוסיף כי ר"ח קנייבסקי שהוציא לאור מסכת זו, מצא לנכון לציין בשער הספר: ברייתא מסכת גרים... ומובא במגדל עוז פ"ג ופי"ד מאיסורי ביאה.

131 לדוגמה. מסכת שמחות מוזכרת בראשונים בשם זה, או בשם אבל רבתי. ברם הרמב"ן מזכיר גם "מכילתא אחריתי דאבל", כפי שעמד על כך מ' היגר, מסכת שמחות, ניו יורק תרצ"א, מבוא, עמ' 19. והנה גם רש"ט במגדל עוז, הל' אבל יד, טז מציין: "אבל רבתי דמכילתא אחריתי", וציין זאת היגר, שם, עמ' 21.

132 רש"ט מפנה גם למכילתא על דברים, וגם לספרי דברים. ראה לדוגמה הל' סנהדרין ג, ח, ומה שכתב בזה החיד"א בשם הגדולים ערך סדר תנאים ואמוראים אות כו ובברכי יוסף, חו"מ, סי' ח. לדעת החיד"א היה לראשונים חיבור בשם מכילתא משמות עד סוף התורה. רי"ן אפשטיין, מחקרים (לעיל הערה 96), עמ' 190-193, רשם את כל ההפניות שבמגדל עוז למדרשי הלכה. לדעתו, חיבור בשם "מכילתא לדברים" הנזכר במגדל עוז הוא חלק מ"ספרי דברים" שלנו בתחילתו ובסופו. עוד הסיק כי לפעמים החליף רש"ט את ה"ספרי" ב"אלה הדברים רבה".

133 לדוגמה, רש"ט מפנה במספר מקומות למסכת סופרים, אבל לא תמיד נמצא העניין לפנינו. ראה מ' היגר, מסכת סופרים, ניו יורק תרצ"ז, מבוא, עמ' 72-78; וכבר כתב ר"ש ליברמן בביקורתו על מהדורה זו [נדפסה בקרית ספר טו (תרצ"ח-תרצ"ט)], עמ' 59, ובספרו מחקרים בתורת ארץ ישראל בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 582]: "חלק גדול ממאמרים אלה הם במגדל עוז שכנראה היו לפניו כמה הוספות במסכת סופרים". נראה לי שאפשר להוסיף על רשימת היגר גם את מגדל עוז הל' תפילה טו, י.

דוגמה נוספת. כתב הרמב"ם בהל' ברכות ז, ו: "ואין מסתכלין בפני האוכל". במגדל עוז צויין: "בהלכות דרך ארץ ופ' ערבי פסחים וביומא פרק אמר להם הממונה". ברמב"ם פרנקל ציינו לספר ארחות חיים, צוואת התנא ר' אליעזר הגדול, מהד' רחג"ה מראדזין, בני ברק תש"ן, ראש סי' כז, שר' חנוך הציע ברייתא זו כמקור לדברי הרמב"ם, והוסיפו משמו כי לא נמצא דבר במקומות שציין במגדל עוז. והנה צא וראה כי דברים אלו הביא גם ר' בחיי בשלחן של ארבע, בריש השער השלישי, מהד' רח"ד שעוועל, עמ' תצט. המעיין בדבריו יראה כי ניתן לומר שהביא זאת מ"הלכות דרך ארץ", ע"ש. ר"מ היגר, מסכתות זעירות, ניו יורק תרפ"ט, מבוא עמ' 67, אות יד, הביא את דברי ר' בחיי, אבל בהערותיו בעמ' 125, נסתפק אם אכן ר' בחיי ציטט זאת מ"הלכות דרך ארץ" (או מסכת דרך ארץ), והנה מדברי המגדל עוז נפשט סיקו. אוסיף ואומר כי במגדל עוז מצאנו עוד פעמיים שציין להלכות דרך ארץ ושניהם בה' דעות, ה, יב-יג, ונמצאים לפנינו בדרך ארץ רבה. כמו"כ ציין מגדל עוז למסכת דרך ארץ בה' דעות, ה, ז, וכן ברפ"ו (בשניהם לא נמצא לפנינו). אבל הציון בפ"ה, ט-י, אכן נמצא לפנינו בדרך ארץ זוטא. לכאורה, על יסוד המקומות המעטים הללו הנמצאים לפנינו, אנו רואים שהוא מדייק בלשונו ויש הבדל בין "הלכות דרך ארץ" ל"מסכת דרך ארץ", ואפשר שהם שני מקורות שונים, וצריך בירור.

134 בהלכות ערכין ב, יב: "זכורני שראיתי בפרושי הר"ם האשכנזי ז"ל בשקלים". נראה שכוונתו לפירושו של ר' משולם לשקלים שנדפס ע"י ר"א סופר, ניו יורק תשי"ד. ואף ששם בעמ' 64, אין הדברים זהים, מ"מ קרוב בעיני שזו כוונתו. ר"א סופר במבואו, ורא"א אורבך בביקורתו על מהדורת סופר (ראה בספרו מחקרים במדעי היהדות, ירושלים תשנ"ח, כרך ב, עמ' 743-747), לא ציינו למקור זה.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

9. הזהירות הנדרשת בקביעת מקורותיו

מובן שכדי לקבוע אלו מקורות עמדו לפני רש"ט, יש חשיבות רבה לבדיקת הנוסח המדויק של דבריו. דוגמה לכך יש להביא מציונו של רש"ט בהל' שבת כג, טו: "פ"ב דתרומות ופרק שואל בירושלמי". על יסוד ציון זה קבע ר"ד רטנר¹³⁵ שכוונתו לירושלמי סוף שבת. כידוע, לפנינו חסרים ארבעת הפרקים האחרונים של ירושלמי שבת, והרי לנו, לפי רטנר, כי פרקים אלו היו קיימים לפני רש"ט. ברם רי"ן אפשטיין כתב¹³⁶ כי הנוסח של חציו השני של דברי רש"ט על פי דפוס ויניציאה הוא: "ופרק שואל ובירושלמי",¹³⁷ וא"כ אין מקום להשערתו של רטנר. רי"ן אפשטיין מוסיף כי כוונתו של רש"ט היתה לירושלמי ביצה המובא ברי"ף למסכת ביצה. ירושלמי זה אינו נמצא לפנינו.

לאור האמור נשאלת השאלה, האם רש"ט ראה את הירושלמי ברי"ף, או ראה זאת בגוף הירושלמי. לשון אחר, יש ציטוטים אצל הראשונים שאין בטחון כי הם מכלי ראשון, ויש לבדוק היטב אם אינם מכלי שני. הנה ביחס למגדל עוז סבור י' זוסמן¹³⁸ שרובם של ציטוטי הירושלמי בדבריו חזקתם שהם מכלי שני.¹³⁹ הנה כי כן אנו למדים גם על החשיבות בקביעת המקור הראשוני שעמד לפניו.¹⁴⁰

135 אהבת ציון וירושלים, על מסכת שבת, וילנא תרס"ג, פכ"ב משנה אין מאמציין, עמ' 166. רטנר ציין לרי"ף במסכת ביצה המביא ירושלמי זה, וכן ציין לראשונים נוספים שהביאו ירושלמי זה, וציין לירושלמי זה אינו נמצא לפנינו. על פי דברי המגדל עוז הוא קבע שמקומו של הירושלמי במסכת שבת.

136 מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ב, עמ' 331, הערה 249.

137 אבל ברמב"ם פרנקל נדפס בטעות: בירושלמי. עם זאת יש להעיר כי לפי הנוסח: ובירושלמי, עולה כי הציון: פרק שואל, עומד בפני עצמו, אבל אין הוא נכון, שהרי לא מצונו כן בבבלי בפרק שואל. אפשר שזו הסיבה שבדפוסים מאוחרים תיקנו את דברי המגדל עוז והדפיסו: בירושלמי.

138 י' זוסמן, "פרקי ירושלמי", מחקרי תלמוד, ב (תשנ"ג), עמ' 243.

139 יש לציין למגדל עוז, הל' ממרים פ"ב סה"ב, שציין: "ירושלמי מכות", ולא נמצא כן לפנינו. כידוע פ"ג של מסכת מכות בירושלמי אבד. אבל שלא כאשר חלקי הירושלמי שאבדו, הרי ביחס לפרק זה מסכימים החוקרים "שפרק זה אבד בזמן מאוחר יחסית והוא עוד היה בידם של הראשונים", כדברי י' זוסמן, שם, עמ' 256. אלא שזוסמן שב וברך את כל הנושא של ירושלמי מכות פרק שלישי, בעמ' 256-272, ומראה כי דברי החוקרים הללו אינם עומדים בפני הביקורת, וכי גם לפני הראשונים לא היה רובו של תלמוד ירושלמי לפרק זה. אגב הילוכו, בהערה 243, בעמ' 262, סד"ה גם על, הוא ציין לדברי המגדל עוז הללו, וכותב שהוא עתיד להרחיב בהקשר אחר על מובאות הירושלמי אצל המקובלים והמקורבים אליהם החל מהמאה ה"ג במקום אחר, ע"ש. בינתיים הוא לא פרסם זאת.

ברצוני להפנות את תשומת הלב לדברי מגדל עוז בהל' דעות רפ"ז, ששם כתב: "בירושלמי דמסכת פאה וסוף מסכת מכות ובכמה מקומות בתלמוד דה"ל לאו שאין בו מעשה". יש לשאול מה פירוש דבריו "סוף מסכת מכות". ברמב"ם פרנקל אתה מוצא שצינו לבבלי דף טז ע"ב, אבל לא נראה שיש שם קשר לאמור ברמב"ם. גם המלה "סוף" אינה מתאימה כל כך. נראה לי שניתן לשער כי המלה ירושלמי מוסבת גם על ההמשך. ר"ש ליברמן, הלכות הירושלמי לרמב"ם, ניו יורק, תש"ח, נספח א, עמ' 50, שיחזר חלק מהירושלמי על פרק זה, ע"ש. דומה בעיני שניתן לשייך את הפנית רש"ט לפרק זה למשנה יז במכות שם. יש לשים לב שהירושלמי בפאה סה"א נמצא כולו גם בקידושין ספ"א, הנמצא לפי שיחזורו של ליברמן גם בירושלמי מכות שם, ואפשר אפוא שגם עניין לשון הרע, אף שהוא קצת מוקדם בסוגית פאה, היה גם הוא שם. שיחזור זה אינו נסתר מדברי זוסמן הנ"ל. גם זוסמן מסכים עם אפשרות השיחזור של ליברמן, אלא שלמרות השיחזור סבור זוסמן כי רובו של תלמוד ירושלמי לפרק ג עדיין חסר, והשיחזור אינו פותר את החיסרון שקיים לפנינו. אלא שיש לשאול על הצעת השיחזור שלי, מנין לו לרש"ט ירושלמי זה, שהרי לדעת זוסמן הירושלמי שלפני רש"ט היה זה לזה שבידינו.

140 בעניין הירושלמי כדאי להוסיף כי רצ"ה חיות (אמרי בינה, סי' ב) כתב, כי יש והראשונים משתמשים בשם "ירושלמי" כהפניה למאמרים הנמצאים לאו דווקא בירושלמי, אלא הם נמצאים במדרשי הלכה

נחזור לאמור לעיל בעניין המקורות. הנה לפנינו דוגמה נוספת המלמדת עד כמה דרושה זהירות בקביעת המקור שעמד לפניו. בהל' מלוה ולוה יח, ד, כתב רש"ט: "כבר קדמני בזה רבינו הגדול הרמב"ן ז"ל והשיב תשובות נצחות בספר מלחמות וז"ל בגיטין פרק השולח כתוב בהלכות... עכ"ל בספר המלחמות בסדר נשים". אבל עניין זה אינו נמצא בספר מלחמות ה',¹⁴¹ אלא בספר הזכות. אפשר לומר אפוא שמכאן למדנו שהיה לפניו ספר מלחמות ה' גם על מס' גיטין. אבל אפשר לדחות ולומר שאולי יש כאן טעות סופר, ואין לנו ידיעה על ספר מלחמות ה' למס' גיטין. אבל יש גם דרך נוספת להבנת דבריו. אפשר לומר שרש"ט לא התכוון לשם הספר ממש, אלא לתוכנו, דהיינו מלחמות על הראב"ד כדי להגן על הרי"ף, וכוונתו היא לספר הזכות.¹⁴² נכון שלפי הסבר זה אנו מגיעים לאותה מסקנה, היינו שלא עמד לפניו מלחמות ה' על גיטין, אבל הגענו לכך ללא צורך בהגהות. עם זאת יש לדעת כי רש"ט הזכיר את ספר הזכות בשמו במקומות אחרים, ומעניין כי כולם רק בהלכות אישות.¹⁴³

מן הראוי להביא כאן דוגמה נוספת, שגרמה לשיבושים אצל כותבי תולדות החכמים. כתב במגדל עוז, הל' תשובה פ"ח: "כי הר"מ ז"ל הלוי מטוליטולה חשב להשיגו בין המצרים על זה בכהנה רבות לפני הרב ר' אהרן הכהן הגדול מלוניל ותכמיו ונבניו". על יסוד דברים אלו, ודברים נוספים, באו הכותבים למסקנה כי מחבר אורחות חיים הוא ר' אהרן הכהן מלוניל. אבל כבר העירו עליהם כי האמור במגדל עוז הוא טעות סופר, וצריך לומר: ר' יהונתן הכהן הגדול וכו', ולכן מחבר אורחות חיים הוא אמנם ר' אהרן הכהן, אבל לא מהעיר לוניל.¹⁴⁴

ועל כך נוסף את הדוגמה הבאה. כתב במגדל עוז, הלכות ברכות ספ"ב: "לא נניח דברי קבלה ותלמוד ערוך ופירוש מוסכם מימי הגאונים ורבינו יצחק בן גיאת ורבינו יצחק אלפס תלמידו ורבינו יוסף הלוי מיגאש תלמידו ור"מ תלמידו". שמענו מכאן כי הרי"ף היה

או אגדה. אפשר שיש להוסיף לכך גם את רש"ט, שהרי מצינו במגדל עוז רפ"ו מהל' אבל שציין לירושלמי, ולא נמצא לפנינו. וכתב על כך ר' יששכר תמר (עלי תמר, מועד קטן, פ"ג ה"ג, דף שלח ע"ב): "וקרוב הדבר שהמג"ע לא התכוון לתלמוד ירושלמי אלא לאיזה מדרש ירושלמי שכידוע הראשונים קורים למדרשי א"י ירושלמי סתם, ורבותינו בעלי התוס' בפירושים לחומש קורין לתרגום ירושלמי ירושלמי סתם...". והאריך שם בדיון בעניין. דוגמה נוספת להפנייה לירושלמי שאינו לפנינו ראה לעיל הערה 130.

141 רש"ט הזכיר את ספר המלחמות (לא: מלחמות ה') לרמב"ן בעוד כעשרים מקומות, כגון: שבת יב, ב; יז, יג, ועוד. עירובין ספ"ו; יו"ט ספ"א, ועוד. חמץ ומצה ג, ג; שופר א, ה, ועוד. בספר נשים בהל' אישות רפכ"ד, ובהלכות נוספות, וכן בספרים אחרים.

142 כך הסביר זאת ר"ש אברמסון במאמרו "ענייני רמב"ן", סיני סו (תש"ל), עמ' קצד. אגב, ברמב"ם פרנקל נרשם בתוך דברי מגדל עוז בהל' מלוה ולוה: ר"ל ספר הזכות. והואיל והם לא כתבו: צ"ל, משמע כי הם סבורים כדברי ר"ש אברמסון. יש להוסיף כי ר"ש אברמסון סבור שהחיד"א שציין לקיומו של ספר הזכות על מס' יומא ופסחים על יסוד העובדה שמהר"ם אלאשקר והפרי חדש מזכירים זאת, לא דק בכך, כי אף הם מתכוונים לספר המלחמות, וקראוהו בשם ספר הזכות על פי תוכנו, שהוא מהפך בזכותו של הרי"ף.

143 יב, ט; יד, טז; טז, טז; כ, ספ"ח; כג, ב. במקור האחרון כתב: "ודעת הראב"ד ז"ל ותשובתו על ר"י אלפאס ומה שהשיב הר"מ ב"ן ז"ל להצילו ולסייעו בראיותיו הכל בכתב ידו חקוק בספר הזכות אשר לו ז"ל בפרק הכותב". יש לשים לב לביטוי "כתב ידו", שלא מצאנוהו בדברי רש"ט אלא רק ביחס לספר המוגה של הרמב"ם. איני ידוע אם יש כאן ביטוי מדויק או מליצה בלבד, וצריך בירור.

144 על האמור כאן ראה ספר ההשלמה לסדר נזיקין, לר' משולם ב"ר משה מבדריש, מהד' ר"י לובצקי, פאריז, תרמ"ה, מבוא עמ' VIII, אות ה; ולאחרונה, ארחות חיים, עניני שבת, מהד' רש"י ור"י קליין, ירושלים תשנ"ו, במבואו של רש"ז הבלין, עמ' מב-מג.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

תלמידו של ר"י בן גיאת. וכעין זאת כתב גם בהלכות יו"ט רפ"ח: "רבי יצחק בר' יהודה י' גיאת ותלמידו ר"י אלפס ותלמידו רבינו יוסף הלוי י' מגאש". אכן ר' דוד קונפורטי,¹⁴⁵ שהביא את שני המקומות הללו, כתב שלא יתכן לומר שהרי"ף היה תלמידו של ר"י בן גיאת, אלא אדרבה הרי"ף היה גדול יותר בשנים מר"י בן גיאת. מילא אחריו רי"ד במברגר,¹⁴⁶ והציע להגיה בהל' ברכות כך: ורבינו יצחק בן גיאת ורבינו יצחק אלפס תלמידיהם, והכוונה שר"י בן גיאת והרי"ף היו תלמידי הגאונים. אין הכוונה לתלמידים ממש, וכלשונו: "שאע"פ שלא תלמידיהם ממש היו, מ"מ סמוך למקור מים חיים ההוא עמדו ובאמצעות תלמידיהם, או עכ"פ תלמידי תלמידיהם מימיהם שתו בצמא".¹⁴⁷ אבל הוסיף וכתב, כי הדברים שכתב המגדל עוז בהל' יו"ט עדיין נשארו מוקשים. מובן שאפשר להגיהם, אבל רי"ד במברגר סבור, ככל הנראה, שזו תהיה הגהה גדולה.¹⁴⁸

לעתים רש"ט יעתיק או ירמוז לחיבור שעמד לפניו, אבל לא יפרש לנו את שמו בכיורו. כך בהל' תפילין ג, ד, כתב: "כי מקום יש בראש להניח שני תפילין וכן בזרוע עד שקבלנו ביחוד"¹⁴⁹ שמן השמים הוכיחו ואמרו כפלוגתא בארעא כך פלוגתא ברקיעא". ועל כך כתב החיד"א:¹⁵⁰ "ומ"ש במג"ע... שקבלנו ביחוד שמן השמים הוכיחו ואמרו כפלוגתא בארעא וכו', רמז לתשובת מהר"ר רבינו יעקב ממרויש הנז"ל, כמ"ש בקונטרס התשו" כ"י".¹⁵¹ לפי דרכנו למדנו, שרש"ט הוא בין הראשונים, ואולי הראשון, מבין חכמי הספרדים הרומז לתשובות אלו.¹⁵²

מחמת קוצר המקום לא נתייחס לכל החיבורים המוזכרים בדברי רש"ט, אלא רק לחיבוריו של הרמב"ם עצמו.

145 קורא הדורות, מהד' קסל, ברלין תר"ו, דף ו סע"ב, ז ע"א.

146 שערי שמחה, פירטה תרכ"א, הקדמת המפרש, עמ' ג, הערה ג.

147 ויש להביא ראיה לדבריו, שהמלה תלמיד אינה מציינת בהכרח לימוד ישיר, מסוטה יג ע"א: "אליהו תלמידו של משה", וכתב רש"י: "תלמידו של משה, ולא שלמד מפיו אלא תורתו של משה למדו לאליהו". וכן כתב ר"מ המאירי בפירושו לאבות פ"ה מי"ט: "רצונו לומר מן הנמשכים אחר הנהגותיו שגם זה נקרא תלמיד". וכעין זה כתב שם ר"ע ברטנורה. וראה עוד מה שכתב בזה ר"י ענגיל בגליוני הש"ס לברכות ו רע"ב; רי"ח סופר, "על סופרים וספרים", ישורון יט (תשס"ז), עמ' תרצז, אות יט; ר"י ברכה בתשובותיו ברכת יהודה, חלק א, ירושלים תשס"ה, דברי פתיחה, עמ' ג-ד. וראה לקמן הערה 296.

148 על דברי המגדל עוז הללו העיר גם רי"ח סופר במאמרו "על ספרים וסופרים", ישורון כ (תשס"ח), עמ' תרפג, אות מח, אבל נעלמו ממנו לרגע קט שאר המקורות שהבאתי כאן שדנו בכך.

149 על פי משנה שקלים, ו, ב, והובאה ביומא נד ע"א: "וידעו ביחוד ששם הארון נגזו", וכתב רש"י: "ביחוד, בכיורו". וראה עוד בפסחים לז ע"א: "שאלית את רבי ביחוד", וברש"י שם שכתב פירוש נוסף: "בינו לביני".

150 שו"ת חיים שאל, ח"א, סי' א, ד"ה ומה שהביא, וציינו לכך מהדירי רמב"ם פרנקל שם.

151 החיד"א ראה את התשובה בכתב יד, כי התשובות נדפסו לראשונה בסוף שו"ת הרדב"ז, ליוורנו תקע"ח, לאחר פטירתו של החיד"א (ואח"כ נדפסו בפני עצמם מספר פעמים). לעניין המוזכר כאן ראה שו"ת מן השמים לר"י ממרויש, מהד' ר"ר מרגליות, ירושלים תשי"ז, סי' ג.

152 חכם ספרדי נוסף שהזכיר תשובות אלו, הוא ר' אשר נביו בספרו הפרדס, שפעל בערך באותו זמן. ראה הפרדס, מהד' ר"מ הרש"ל, ירושלים תשמ"ה, ברשימת החכמים עמ' 20, רבינו יעקב החסיד. יש לציין כי ר' אשר, אף הוא כרש"ט, היה מחוגו של הרשב"א, ואף הוא עסק בתורת הסוד. ר"י תא שמע, "שאלות ותשובות מן השמים - הקובץ ותוספותיו", תרביץ נו (תשמ"ח), עמ' 56-63, ציין כי לראשונה הוזכרו התשובות הללו ע"י ר' אברהם ב"ר נתן הירחי בעל המנהיג, וע"י ר' אפרים ב"ר שמשון מחכמי אשכנז. תא שמע ציין חכמים נוספים, וביניהם גם את ר' אשר בעל הפרדס.

10. חיבורי הרמב"ם הנזכרים במגדל עוז

(א) פירוש המשנה לרמב"ם

רש"ט מפנה לפירוש המשנה לרמב"ם מספר פעמים,¹⁵³ ובארבעה מקומות מהם מצטט ממנו ממש.¹⁵⁴ הציטוטים הם מסדר מועד ומסדר קדשים והם מתאימים לתרגום הנדפס בתלמוד והנמצא לפנינו, פרט למקום אחד שיש בו שינוי מסויים, אולם אינו נראה משמעותי. נמצא כי רש"ט השתמש בתרגום שלפנינו, שהרי חמשת הסדרים הראשונים תורגמו בתקופת הרשב"א.¹⁵⁵

אכן בהל' איסורי ביאה פרק טו הביא רש"ט מפירוש המשנה למכשירין שבסדר טהרות, ודומה שזה מוכיח שידע ערבית.¹⁵⁶ וראה עוד בסעיף הבא ביחס לספר המצוות.

(ב) ספר המצוות לרמב"ם

גם לספר המצוות מפנה רש"ט בדבריו, ומצטט ממנו מספר פעמים.¹⁵⁷ ר' חיים הלר כתב על דרכו של רש"ט בציטוטים אלו:¹⁵⁸

קצר והוסיף בלשון סה"מ שמביא ממנו וכנראה כוון להביא רק את הענין... ואולי היה לו גוף טופס ערבי אחד, וכן משמע בכמה מקומות שדקדק המג"ע לכתוב וכן פי' ר"מ ז"ל בסה"מ שחיבר בלשון ערבי... ואפשר שאין זה דיוק כ"כ כי כן

153 ואלו הם: הל' תשובה ג, ז; הל' קריאת שמע ב, ט; הל' תפילה ח, ה; הל' ציצית רפ"ג; הל' שבת כב, ט; כז, יא; הל' יו"ט ח, ד; הל' שופר ספ"ב; הל' שקלים א, ה, ג, א (פעמיים); הל' איסורי ביאה ספ"ו (פעמיים); ערכין רפ"ה; ה, ז, ז, יז; הל' ממרים ב, ב.

154 בהל' שופר ספ"ב הוא מצטט, בהבדלים קלים ולא משמעותיים, את פיהמ"ש לר"ה רפ"ד. בהל' יו"ט ח, ד, מצטט את פיהמ"ש מפ"ק דמו"ק. בערכין רפ"ה הוא מצטט את פיהמ"ש לערכין רפ"ח. שם ז, יז, מצטט קטע גדול יחסית מפיהמ"ש לערכין ו, ב.

155 ראה לדוגמה פירוש המשניות לרמב"ם, מהד' ר"י קאפח, ירושלים תשכ"ב, מבוא, עמ' 8-10. עם זאת ראוי לציין לדבריו בהל' ציצית ג, ב: "והכלך כבר פירשו ר"מ ז"ל בפירוש המשניות אשר לו בלשון הערב פ"ב דמסכת שבת שהוא המשי". מקום זה הוא היחידי שבו ציין רש"ט שהפירוש הוא בערבית, ולכאורה לא ברור מה ראה לומר זאת דוקא כאן. נראה לי כי באותו מקום הוא מתייחס לראב"ד הכותב שאפשר שהכלך הוא המשי, ועל כך אומר רש"ט כי הצדק עמו, שהרי כך הסביר הרמב"ם עצמו בפירוש המשנה, אולם הראב"ד לא ראה זאת כיון שהפירוש הוא בערבית, והתרגום נעשה לאחר זמנו של הראב"ד. ואכן כך כתב רש"ט על השגת הראב"ד בהל' יו"ט ח, ד: "ואולי הראב"ד ז"ל לא ראה פירוש המשניות לר"מ ז"ל". וראה ר"ח סופר, מנוחת שלום, ח"ה, ירושלים תשס"ב, סי' כט, עמ' קמ-קמג. ושם ציין גם לאחרונים שכתבו בזה.

156 השוה עם האמור בהערה הבאה. בהל' יו"ט רפ"ד הסביר רש"ט את המלה "מוחטין", על ידי תרגום לערבית.

157 הל' יסודי התורה רפ"א; רפ"ב; רפ"ה; הל' עבודה זרה רפ"ב; ב, ז; רפ"ד; ספי"א; הל' דעות ו, ז; הל' תפילה רפ"א (סה"מ שחיברו בלשון ערב - פעמיים); הל' חמץ ומצה רפ"ז (ציטוט); הל' איסורי ביאה ג, ח (בלשון ערב); הל' מאכלות אסורים רפ"א; ב, כג (ציטוט); ריש הל' נדרים (ציטוט); הל' גזילה ואבדה א, ט (ציטוט); הל' רוצח רפ"א; הל' שכירות יב, ב (במבואו של ר"ח הלר נדפס בטעות פי"ד); הל' מלוה ולוה רפ"ה (ציטוט); הל' סנהדרין יח, ג (ציטוט, בלשון ערב); יט, סי' קנו; סוף הל' סנהדרין (בלשון ערב).

158 ספר המצוות לרמב"ם, מהד' ר"ח הלר, ירושלים תש"ו, פתח דבר, עמ' י.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

מצינו במקומות רבים שמזכיר וכ"ה בס"ה סתמא... וגם אפשר שהיה בידו תרגום
בן חסדאי.

ואכן, בעוד שביחס לפירוש המשנה ראינו כי רק פעם הזכיר כי הוא נכתב בערבית, וניתן
להבין מה ראה לכתוב זאת, הרי שביחס לספר המצוות לא ברור מה ראה לכתוב כן מספר
פעמים, וכפי שעמד על כך ר"ח הלר. יתכן שבאותם מקומות לא היה לפניו התרגום מסיבה
כלשהיא, ועל כן נאלץ להשתמש במקור הערבי, ועדיין צריך ברור.¹⁵⁹

יש לציין לדבריו בהל' סנהדרין יח, ג: "ואלו ראה הראב"ד ז"ל ספר המצוות שחבר ר"מ ז"ל
בלשון ערב... לא היה כותב השגה זו".¹⁶⁰ יתכן שבלשון זו הוא רוצה לרמז מדוע לא ראהו
הראב"ד.¹⁶¹

(ג) תשובות הרמב"ם

רש"ט העתיק בעשרים מקומות את תשובות הרמב"ם לחכמי לונל. גם הרב המגיד מביא
את התשובות לחכמי לונל, אולם רק בשנים עשר מקומות.¹⁶² זאת ועוד: רש"ט מצטט הן
את השאלות והן את התשובות, ולכן יש חשיבות רבה לציטוטיו.¹⁶³ כן הביא רש"ט גם את
תשובות חכמי לונל להשגות הרמ"ה על הרמב"ם.¹⁶⁴

בנוסף לתשובות הללו, הזכיר רש"ט תשובות נוספות שכתב הרמב"ם. אלו דבריו בריש הל'
יסודי התורה:

שאני מעיד שראיתי בספרד ארץ מולדתנו כתוב במגלה של קלף ישן מיושן
ומעושן לשון זה אני משה ב"ר מימון כשירדתי לחדרי המרכבה בינותי בענין

159 בספר המצוות לרמב"ם, מהד' פרנקל, ירושלים-בני ברק תשנ"ה, מבוא, עמ' ג, כתבו כי בעל מגדל עוז
השתמש בתרגום המוכח בהשגות הרמב"ן, בספר החינוך ברוב המקומות, ולדבריהם נראה שאותו
תרגום היה גם לפני המגיד משנה.

160 בדומה לכך כתב בהל' מא"ס ב, כג: "או שמא לא ראה הראב"ד ספר המצוות שאם ראה לא היה משיג
בזה".

161 כך כתב גם הרדב"ז בתשובותיו (ח"ה סי' רנו = אלף תר"ך): "שמא עדיין לא הגיע לידם [לידי הראב"ד
ומגדל עוז] העתקתו כי בלשון קדר חברו" (והביאו יד מלאכי בכללי הרמב"ם, אות נא). והנה דברי
הרדב"ז ביחס לראב"ד מוסכמים. אבל דבריו ביחס למגדל עוז תמוהים לאור המקורות שהבאנו לעיל,
וכבר העירו על כך החיד"א ור"ח הלר.

162 כל המקומות צויינו בתשובות הרמב"ם, מהד' בלאו, כרך ג, ירושלים תשכ"א, עמ' 36.

163 בהל' תפילין א, יא, לאחר שהעתיק את תשובת הרמב"ם, הוא הוסיף וכתב: "ואני אומר כי תשובתו זאת
בעיקר הדין נכונה, אבל בטעם אינו נ"ל ויש לי בו דברים בגו". כידוע, שיטתו של ר"י קאפח כי כל
התשובות לחכמי לונל מזוייפות, כפי שכבר כתב במאמרו "שאלות חכמי לונל ותשובות 'הרמב"ם'
כלום מקוריות הן", ספר הזכרון לרב נסים, סדר שני, ירושלים תשמ"ה, עמ' רלה-רנב, והשיב עליו ר"י
שילת שם, בעמ' רנג-רנו, ואין כאן המקום לדון בכך. ר"י קאפח בפירושו לרמב"ם, חזר על שיטתו בכל
מקום שנמצאת תשובת הרמב"ם לחכמי לונל, והאריך להראות כי היא מזויפת. אלא שבפירושו להלכות
תפילין, בנוסף לדבריו, הוא גם נתלה במילים אלו שכתב רש"ט ("ויש לי בו דברים בגו"), ללמוד מכאן
כי דעת רש"ט שתשובה זו מזוייפת. גם אם נסכים אם ר"י קאפח שזו כוונת רש"ט במקום זה, הרי יש
לזכור כי רש"ט העתיק עוד תשע עשרה תשובות של חכמי לונל, ולא כתב בהן כדברים האלה. אם כן
לדעת רש"ט כל התשובות הללו הן מקוריות.

164 הל' ע"ז ספ"ב; ד, ו-ז; הל' ממרים ספ"ד.

הקץ... גם ראיתי תשובה אחרת ממנו והיה ז"ל מגיד בה שהתחיל לפרש הגדות על דרך נסתר כאשר ייעד מזמן... וכמדומה לו שטבע אלה הנסתרות להיות נעדרות מלפרסמם ה' במ סיני בקדש ולכך לא גמרם וגנום... שוב מצאתי בבית גנזיו תשובות¹⁶⁵ שהשיב בחייו על אנשי מעשה כששאלו ממנו מקצת הגדות כמו שכתבתי שכוונתו היתה לכך אך לא ניתן ליכתב, אז שמחתי, אמרתי הנה באתי במגלת ספר כתוב עלי. עוד מצאתי לו בעניני המשכן שנתן טעמים בהם כמו האדנים.

יש כאן עדות על עיסוקו של הרמב"ם בנסתרות. עדות זו מתבססת הן על כתבים שראה רש"ט בספרד, והן על כתבים שראה רש"ט במצרים,¹⁶⁶ אבל לא כתב בידי מי היו כתבים אלו.¹⁶⁷

(ד) משנה תורה

רש"ט מעיד כי הוא ראה את ספר משנה תורה בחתימת ידו של הרמב"ם.¹⁶⁸ פעמים שהוא כותב כי ספר זה הגיע אליו בהיותו בארץ ישראל,¹⁶⁹ וקרוב לודאי שכך הוא בשאר המקומות

165 מעניין שלמרות שראה בבית גנזיו את תשובותיו, הרי שאין רש"ט מזכיר תשובות נוספות של הרמב"ם, שבהם השיב על עניינים מוקשים בספרו, פרט לתשובות שכתב להכמי לונגיל. אין הוא מזכיר גם את תשובותיו של ר' אברהם, בנו של הרמב"ם, שהשיב אף הוא על עניינים מוקשים בספר. אולי הדבר יובן על פי מה שכתב רש"ט בהל' ציצית ב, ז: "נראה לי שחכמי לונגיל העתיקו סתם לשון ההשגות לדעת מה ישיב". נמצא שרש"ט העתיק תשובות אלו בלבד, כי היה נאמן לשיטתו, כפי שהעתיקו לעיל סעיף 7 אות (ג): "ואני לא באתי לברר הפירושים, רק להציל מן ההשגות".

166 על היות רש"ט במצרים שמענו גם מדבריו שהובאו לעיל בהערה 22.

167 יש המטילים ספק בכל הכתבים (לא בעדותו של רש"ט ח"ו) המעידים שהרמב"ם עסק בנסתרות וטוענים כי הם מזויפים. אין כאן המקום להיכנס לשאלה זו. ראה ג' שלום, "מחוקר למקובל" (לעיל הערה 112), עמ' 92-94. בראשית דבריו ציין שלום למכתבו של יהודה ליב מייזיס שנתפרסם בכורי העתים לראשית שנת תקצ"א, עמ' 131-142, שעורר עניין זה. ביבליוגרפיה בכל הנושא הזה פרסם י"י דינסטאג, "היחס העיוני בין חכמי הקבלה והרמב"ם, ביבליוגרפיה מוערת", דעת 25 (תש"ן), עמ' 53-84, שם 26 (תשנ"א), עמ' 61-96. בעמ' 83-94 יש ביבליוגרפיה על רש"ט. וראה עתה למקורות נוספים בזה, בספר הרמב"ם בנבכי הסוד (לעיל הערה 113), עמ' 463-471.

168 על הספר המוגה בחתימת הרמב"ם ראה משנה תורה לרמב"ם מדע ואהבה, הספר המוגה, מהד' מכון אופק, ירושלים-קליבלנד תשנ"ז, במבואו של רש"ט הבלין, עמ' 17-29. מספר חכמים כתבו את כל המקומות שרש"ט הזכיר את הספר המוגה וכד', אולם הרשימה אינה שלימה. לכן מצאתי לנכון לרושמה כאן במלואה (ועל האמור כאן יש להוסיף גם את המצויין בהערה הבאה) לפי השג יד: הל' עבודה זרה ג, ה; ד, ה; הל' תשובה רפ"ד ("כתיבת יד ר"מ ז"ל"); הל' שבת יז, ט, וגם לה; כו, טו; הל' יו"ט ז, י; הל' גירושין ח, כא; הל' איסור"ב א, יב ("בארץ הצבי"); ו, יז; יא, ט ("בארץ הצבי"); הל' מא"ס א, יב; יא, כב ("בארץ הצבי"); הל' שחיטה יא, ז ("בארץ הצבי"); הל' נדרים י, יא; הל' בכורות א, ה (ראה לעיל הערה 58); הל' גניבה א, ג ("כך כתוב בספרים הישירים שלנו אשר הוגהו לפני ר"מ ז"ל"); ה, ב ("כמו שהעתיק מן הספר שהיה מועתק מן הספר שהיה כתוב בכתיבת יד ר"מ ז"ל"); הל' שלוחין ושוותפין ו, ה; הל' שכירות ט, ד ("בספרים המוגהים בחתימת ידו" - ואולי לשון רבים לא דווקא); יא, ו; הל' מלוה ולוה רפ"ט; כא, ו; הל' עדות כ, ג ("עד כאן לשון ר"מ ז"ל אות באות מוגה מן הספר הישר שחתום בחתימת ידו שזכיתי בו כשבאתי לארץ הצבי"); הל' מלכים א, ט ("וכן מצאתי בספר הישר שהוגה בחתימת ידו". הביטוי ספר הישר נמצא במגדל עוז גם לעיל בהלכות עדות. ר"צ קפלן בספרו מלך ביפיו על הלכות מלכים, ירושלים תשס"א, עמ' פב, כתב שצריך בירור מהו ספר הישר שהזכיר המגדל עוז, אבל לאור האמור כאן הדבר נתברר. כדאי להוסיף כי רש"ט מכנה את ספר המקרא שכתב בשם ספר הישר: "על כן נשאתי פני אל התורה וחברתי בסופה בספר הישר הידוע מכתיבת ידי בכל הארבעה ועשרים" [בדי הארון, עמ' 189, דף קכה ע"ב]. א"כ זהו כינוי המלמד על איכותו של ספר. לוינגר [לעיל הערה 5] עמ' כ-כא, הזכיר ביטוי זה, ודן בו, ובין השאר כתב: "יש רמז שגם בקרב העם

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

שהזכיר טופס זה, אף שלא כתב כן בפירושו.¹⁷⁰ אמנם לשונו ביחס למהותו של ספר זה אינה זהה; פעם אחת כתב שהספר הוא "כתיבת יד ר"מ ז"ל",¹⁷¹ אבל דומה שהפליג בדבריו, וכנראה רצונו לומר שהוגה מן הספר שהיה כתוב בכתיבת ידו של הרמב"ם.¹⁷²

11. כללים הנמצאים במגדל עוז

מצאנו בדבריו רש"ט מספר כללים, שחלקם הובאו גם בספרי הכללים, ואני רושםם כאן:

כללי תלמוד

א. ה' אישות ג, י: "שכבר אנו מקובלים מפי רבותינו בעלי התוספות ז"ל כי כל זמן שהבעיות רבות ואומר על מקצתן אם ת"ל הוא פשיטות הבעיות והדבר ברור בתלמוד".¹⁷³
ב. ה' ספר תורה י, ד: "וכן דרך הירושלמי בכמה מקומות שמפרש סתומות הבבלי, כאשר הבבלי מפרש רוב סתומות הירושלמי".¹⁷⁴ ומכאן נגזר הכלל הבא:
ג. ה' שבת סוף פי"ח: "ולשון הירושלמי לא נתברר בבבלי ולכן לא פסק ר"מ ז"ל כמותו ויפה כיון שכך הסכימו כל הראשונים כי הדבר המוזכר בירושלמי ולא חבירוהו רבינא ורב אשי בבבלי דאינון בתראי לפי שלא הסכימו לקבוע כמותו".¹⁷⁵

היו מכנים העתק המקרא שלו בשם ספר הישר, ולמעשה זה כינוי שרש"ט קבע בעצמו). יש לציין כי רש"ט אינו מכנהו בשם "הספר המוגה" סתם כפי שמקובל כיום. זאת משום שבכינוי סתמי זה הוא כיוון לספר אחר, וכמו שכתב בהל' תפילין ב, ג: "ואלו מן החסרות וכו' עד לאבתיכם חסר וא"ו, מן הספר המוגה שסמך עליו". ברור שכוונתו היא לספר "הידוע במצרים שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים... לפי שהגיהו בן אשר... ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכתו" (ה' ספר תורה, ח, ד).

169 כגון בהל' אישות ז, יז: "וכשבאתי לארץ הקדושה בא לידי ספר מוגה מספרי ר"מ ז"ל וחתם אותו בחתימתו והיה כתוב בו". ה' איסורי ביאה ח, י: "אבל לאחר שזכיתי ובאתי לארץ הצבי ראיתי בנוסח שהוגה מספרו בחתימת ידו והיה כתוב בו". שם ט, כא: "וכאשר זכיתי לבא בארץ הצבי בא לידי הספר המוגה לו בחתימת ידו, נשקתיו ועל ראשי ענדתי".

170 בהל' מא"ס א, יב כתב: "וכן מצאתי בספר שהוגה לפני ר"מ ז"ל ובחתימת ידו וגם בספר ארץ מולדתי היה כתוב כן בספר שבידי וכו', וא"כ קצת משמע שאת הספר המוגה ראה בארץ ישראל".

171 ראה הערה 168 במועתק מהלכות תשובה.

172 וכן כתב ר"י שילת בספר רמב"ם מדויק, כרך א, ספר המדע, מעלה אדומים תשס"ד, מבוא עמ' י. יש להוסיף כי בסוף אותו עמוד וכן בעמ' יא ציין ר"י שילת שני קולופונים של כתבי יד של משנה תורה שנכתבו בא"י, שתאריכם הולם את זמן חיבור המגדל עוז, ויש בהם קולופון מאת המעתיק שהוגהו מספרו המוגה של הרמב"ם. לפיכך כתב ר"י שילת, ש"אפשר לקבוע כמעט בוודאות כי הספר שממנו הוגה כתב יד זה [או שממנו הוגהו שני כתבי היד. יש"ש] הוא הספר בחתימת ידו של הרמב"ם שמצא בעל 'מגדל עוז' בצפת". לדעת ר"י שילת בהמשך דבריו שם, הספר בחתימת הרמב"ם שהיה לפני רש"ט אינו קשור ל"הספר המוגה" הנזכר לעיל הערה 168, כיון שבאותה העת "הספר המוגה" היה עדיין בידי משפחת הרמב"ם במצרים.

173 וכן כתב בהל' נזירות רפ"ב. ר"י אבן וירגה, שארית יוסף, נתיב ה, כלל ו, העתיק הכלל מהלכות אישות, והובא בספרי כללים נוספים והאריכו בזה.

174 וראה לדוגמה ר"י תמר, עלי תמר, בהקדמתו לסדר זרעים, דף 4 טור שני, וכן בסנהדרין, פ"ב ה"ו, דף קכה ע"א. ר"ח סופר בספרו מנוחת שלום, ירושלים תשס"ב, ח"א, סי' יד, עמ' נד ציין לספרים הבאים שהזכירו עניין זה, והשתמשו בו: שו"ת משיב דבר, סי' ב, סד"ה ראיתי (השני); שלמה משנתו על ברכות טו ע"ב ד"ה דכתיב, והגהות מהר"צ חיות לב"ק ס ע"א, סנהדרין מט ע"א. ר"ח סופר דן בכלל זה בעוד שניים מספריו, וציין אליהם שם בדבריו.

ה. ה' שבת כז, יז: "קבלנו שאין להקשות בתוספתא ובירוש' מהפירושין התלויים בסברא לפי שאין להם הכרע".

ו. ה' חובל ומזיק רפ"ד: "וכבר כתבתי כמה פעמים בזה החיבור מה שקבלנו מרבתינו הראשונים ז"ל בכללי הפסקים דלשון ואיבעית אימא הוא כלשון איכא דאמרי שהוא עיקר".¹⁷⁶

כללי תוספתא

א. ה' עבודה זרה ג, ט: "ואני אומר דאי דוקא הואי ההיא תוספתא הוה מסדרי לה בתלמודא רבינא ורב אשי או רבי יוחנן בירושלמי".¹⁷⁷ בדומה לכך הכלל הבא:

ב. ה' שבת כב, כא: "ואני אומר כבר קבלנו התוספתא נמשכת אחר התלמוד שלנו וטעמו הוא העיקר, שאילו טעם התוספתא היה עיקר בתלמוד היו קובעין אותו".¹⁷⁸

כללי הלכה, רמב"ם ופוסקים

א. ה' שבת יז, יג: רב וריש לקיש הלכה כרב.¹⁷⁹

ב. ה' גירושין פרק ב, ה: "ולבי ראה הרבה דעת ר"מ ז"ל חכמה ודעת ולשונו צח ומצוחצח כלשון התלמוד". כעין זה כתב במקומות נוספים.¹⁸⁰ והביאו מהר"ם אלאשקר בתשובותיו סי' כג.

175 ועיי' רי"ף סוף עירובין.

176 ר"מ בן חביב בסוף ספרו גט פשוט, בסוף כלל ז, הביא את דברי המגדל עוז בהל' חובל ומזיק שם, וסתר את כל תירוציו שם, וסיים: "סוף דבר דבריו אינם מובנים, אך ניקוט מ[י]הא מה שהעיד בשם רבותיו דלשון ואבע"א הוא כלשון איכא דאמרי שהוא עיקר". כלל זה הובא בשם מגדל עוז בשארית יוסף, נתיב ההלכה, כלל יד, ובעלי הכללים הרחיבו בזה.

177 וכן בהל' יום טוב ח, יט: "ומה שכתב הרמב"ם ז"ל לראיה מן התוספתא אינו מדויק או מוגלגל דסמכא היא, ואי דוקא היא למה לא אסקוה בגמרא דילן כשאר מתניין דלא איברא לישנייהו, ואדרבא אמינא כיון דלא קבעו מסדרי התלמוד בגמרא מכלל דלאו הכי פירושא דמתניתין". וכן בהל' גירושין א, סכ"ה: "ואע"פ שהיא שנויא בתוספתא להכשיר לא חיישינן לה דהא לא מיתניא בתלמוד שלנו, ואילו היתה הלכה היתה מסודרת בתלמוד, אלא ודאי לאו דסמכא היא". וכן כתב בהל' מאכלות אסורות יב, י. וראה גם ה' שחיטה יב, טו.

178 אבל יחסו לתוספתא אינו ברור דיו, כי מנגד מצאנוהו פעמים רבות מציין כמקור לדברי הרמב"ם את התוספתא, ולפעמים מציין כי גם הרי"ף הביאה. ברור שאם הרי"ף מביאה, הדבר מלמד כי יש לסמוך עליה, וכמו שמצינו בדבריו בהל' מכירה כז, ג: "כתב הרמב"ם ז"ל אע"פ שהוא כן בתוספתא אין סומכין עליה שאין הטעם שלה ברור, והרב ז"ל לא הביא אותה עכ"ל. ואני אומר אנחנו מצאנוהו בהלכות המדויקות, ועליה סמכו רבותינו נ"ע". אבל גם אם התוספתא אינה מובאת ע"י הראשונים מצאנו לעתים כי סמך עליה. אציין מספר מקרים שבהם סמך על התוספתא: ה' ברכות א, יח: "כי מה שכתב ר"מ ז"ל לא מדעתו כתבו, אלא תלמוד ערוך הוא בתוספתא דמגלה". וכן ה' גירושין ד, טו: "וכבר כתבתי שהוא ז"ל נהג בכל החבור הזה של משנה תורה לקחת לשון התלמוד בכל יכלתו כדי לגלות מקום מוצאו, אלא ודאי מן התוספתא למדו וכל רז לא אניס ליה, וזהו לשון התוספתא אות באות... ע"כ. הנה עיניך רואות שהסכים יפה להלכה וכלשון התוספתא אות באות" (ועיי' דבריו בהל' נדרים ז, ה; ה' נזקי ממון ספ"ד; ה' שלוהין ושותפין רפ"ה). ויש לבדוק מה הכללים הקובעים בעניין זה, והאריכו בזה במקצת בעלי הכללים, אבל זה חורג כבר מתחומי של מאמר זה. וראה לקמן ביחס לכללים הנמצאים במגיד משנה, סעיף 9.

179 רש"ט האריך שם להוכיח נכונותו של כלל זה. ציינתי כלל זה במיוחד, משום שלא מצאתיו בספרי הכללים, וגם לא באנציקלופדיה תלמודית כרך ט בערך הלכה. אמנם הוא הובא ע"י רח"י בכרך, מר קשישא, מהד' רא"ד פינס, ירושלים תשנ"ג, ערך הלכה, דף עג ע"א.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

ג. הל' תשובה ג, ב: "אבל אין תפיסה בזה על ר"מ ז"ל כי הוא העתיק לשון התלמוד בכל מקום מלשון בבלי ללשון עברי, ולא רצה לפרש כמנהגו במשנה תורה כמו שכתבתי, וכל איש ימלא את ידו לפרש כרצונו".

ד. הל' שבת כה, יג: "ר"מ ז"ל לא חיבר הדברים שיכולין להתחדש מדקדוקי התלמוד ומהקושיות והתירושים, לפי שזו הדרך ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים, אלא כיון לקצר פסקי התלמוד המבוררין בו ולכך קראו משנה תורה".¹⁸¹

ה. הל' שמיטה ו, ח: "ודברי ר"מ ז"ל מקובלים מפי רבותיו נ"ע מפי הגאונים ז"ל וכפי לשון הגמרא¹⁸² לא פחות ולא יתר דקדק על לשונו כמו שתדקדק על לשון הגמרא".¹⁸³

ו. הל' ברכות ו, ג: "ולקח זה הלשון (= כל את המלח...) (לשני ענינים, האחד שהוא לשון מקרא מבורר וכל בשליש עפר הארץ (ישעיהו מ, יב), והשני לרמוז מקום מוצאו בהלכה פרק כל הבשר, וענין המחנה סוף פירקא קמא דעירובין כמנהגו בכמה מקומות, וזה ממעלת החבור כמו שהקדמתי".

ז. הל' שבת ספ"ו: "וגם בעל המאור ז"ל לא השיגו [לרי"ף] למה השמיטה וכן הרמב"ן ז"ל נראה שהם מסכימים כדבריו". מכאן למדנו כי במקום שהרז"ה לא השיג על הרי"ף, יש להחשיבו כמסכים עמו, והרי הם כשני פוסקים המסכימים להלכה מסוימת.¹⁸⁴

12. לשונו

דרכם של רבותינו הראשונים להשתמש בלשון המורכבת ממליצות הן מן המקרא והן מדברי חז"ל, כולל גם מליצות בארמית הנמצאות בדברי חז"ל, והן מדברי המשוררים.¹⁸⁵ כל האמור כאן חל גם על לשונו של רש"ט, אבל בכל זאת דומה בעיני שלשונו של רש"ט היא לעתים מליצית יותר. יש והיא מורכבת מתרזומים, או מלשון נופל על לשון, או מביטויים

180 ע"י מגדל עוז, הל' ק"ש ב, ה; הל' ברכות ד, ז; שם ו, יח.

181 וכן הל' שבת רפ"ב: "ר"מ ז"ל לא חיבר אלא הפשוטים בתלמוד ולכך קראו משנה תורה"; הלכות איסורי ביאה פרק טו: "... לכך קראו משנה תורה שהוא כתב הנשתון מדרך ארוכה לקצרה, והניח דרכי הסברה על דרך הגמרא לפירושי ותשובותיו, וכל הבא למלא את ידו בסברותיו הנה שכרו אתו ופעולתו לפניו". [נראה שהוא מבאר 'משנה תורה' מלשון שינוי, ראה סנהדרין כב ע"א]; וראה גם הל' יו"ט רפ"ד, הל' אישות ג, יא.

182 כך הנוסח בדפוס ראשון. בציטוטים שהבאנו באותיות לעיל אנו רואים כי מופיעה המלה תלמוד, ואילו כאן נדפס גמרא. ואכן בדרך כלל נמצא בדברי מגדל עוז בדפוסים ראשונים את המלה תלמוד, אבל אין בכך כלל קבוע, כפי שאנו רואים לפנינו, ויש עוד מקומות כהאי גוונא. ראה לקמן הערה 293, והעניין דורש בירור לעצמו.

183 וכן כתב במקומות נוספים. וכתב ר"ש קלעי, שו"ת משפטי שמואל, ויניציאה שנ"ט, סי' קכ, דף קנב סע"ד: "כי כל דבריו [של הרמב"ם] הם בתכלית הדיוק, ויש לדקדק ולפלפל בדבריו כאשר תוכל לדקדק בגמרא עצמה וכן מזכיר המגדל עוז בדוכתי טובא בתשובות ההשגות לרב ז"ל". את דברי משפטי שמואל הביא יד מלאכי, כללי הרמב"ם, אות ג.

184 וכן כתב גם בהל' שבת י, כא. וכן כתב הרשב"ש בתשובותיו סי' י, ואין כאן מקום להאריך בזה.

185 כדי לא להאריך, אתן רק דוגמה אחת ממגדל עוז, הל' גזילה ואבידה ט, טז: "וכן הכרעתי מנעורי, בימי חרפי מקדמוני" [כצ"ל, ובדפוסים מאוחרים נדפס בטעות: מקדמונים]. וחציו השני של החרוז היא מליצה הלקוחה מפיוט מי כמוך לר' יהודה הלוי, ושגורה היא הרבה בפי האחרונים. העמידני על דוגמה זו רד"צ הילמן.

מיוחדים. איני יכול להאריך כאן יתר על המידה, ועל כן לא אתן כאן דוגמות ללשון מחורזת ולמליצות, והמעייין בדבריו ימצא בנקל כהנה וכהנה.¹⁸⁶ דומני שהעוסקים בחקר הלשון ובמליצותיה לא שמו לבם ללשונו המיוחדת של רש"ט, ולפיכך מליצותיו לא זכו לתשומת לב ראויה. הוא עצמו כבר תיאר במקצת את לשונו, וכך כתב על דבריו בהל' תשובה ח, ב:¹⁸⁷ "ולבי נלחם בקרבי והנאני, כי נצחני, למשול משל ולחוד חידה, בלשון האגדה, על סוד זאת הסעודה, צור תעודה, באוצרותי, חתום תורה בלמודי, פרק המוכר את הספינה (ב"ב עד ע"ב), בכבוד השכינה", ועוד האריך שם הרבה. אמנם אתעכב כאן על מספר ביטויים שנראים לי כמיוחדים ובעלי חשיבות, ויש עוד כדוגמתם, אלא שכאמור אין כאן המקום למנות את כולם. אלו הם:

א. בסד"ע - הל' יסודי התורה א, י: "הם כתובות בשאר חיבורי בסד"ע". לפנינו ביטוי הכתוב בראשי תיבות שמשמעותו: בסייעתא דמרי עלמא.¹⁸⁸ מצאנוהו בדבריו עוד פעם נוספת אחת בלבד והיא בהל' יו"ט ג, יג. מצאנו אצלו ביטויים נוספים בעלי אותה משמעות, והם: בג"ה,¹⁸⁹ בע"ה, ובס"ד.¹⁹⁰ איני יודע אם לפנינו ביטויים מקוריים או תיקון מעתיקים, ששינו את הביטוי כדי להתאימו ללשון הרגילה אצלם. אבל דומה בעיני שדווקא הביטוי המיוחד: בסד"ע, שעד עתה לא מצאתיו בספרים אחרים,¹⁹¹ הוא המקורי. קצת ראייה לדבר, שהוא מצוי בספרו בדי הארון,¹⁹² ואולי זו הוכחה נוספת שמחבר בדי הארון הוא המחבר של

186 ראה דוגמה אחת אגב אורחא, לקמן בסמוך אות ז.

187 וכן עוד שם: "ולדעת חשד הראב"ד ז"ל, אני אשאל, דרך מליצה ומשל".

188 הפתרון של ראשי התיבות נעשה על ידי מהדירי בדי הארון מהד' נור שרגא, ראה לקמן הערה 192. בספר אוצר ראשי תיבות, מהד' אשכנזי-ירדן, ירושלים תשכ"ו, אין נמצאים ראשי תיבות הללו. גם בספר המילואים לספר זה, הנקרא מפענח נעלמים, מהד' ר"ש אשכנזי, ירושלים תשכ"ט, אין נמצאים ראשי תיבות אלו. הואיל ואין לנו כל מקור אחר לפתרון של ראשי התיבות הללו, אפשר שיש לפותרם בדרך אחרת, אלא שאיני יודע אם אכן יש פתרון אחר. מכל מקום על פי שאר המקומות במג"ע וגם בבדי הארון, פתרון זה נראה סביר ביותר.

189 משמעותו: בגזירת הצור. בספרי עמודים בתולדות הספר העברי - כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ה, עמ' 588-589, הארכתי קצת בשימושם של הביטויים הללו בדברי הראשונים, ובעמ' 585 נטיתי לומר שהוא מצוי במיוחד אצל חכמי פרובנס, אבל מצוי גם אצל חכמים אחרים כמו שאנו רואים כאן. באותו דיון נעלם ממני באותה העת הביטוי שלפנינו: בסד"ע, הואיל וכאמור הוא אינו מצוי.

190 סידרתם מהנמוך אל הגבוה, לאמור הראשון נזכר 4 פעמים, השני 21 פעמים, והשלישי 27 פעמים. ארשום שני מראי מקומות לכל ביטוי לפי הסדר: הל' אישות יט, יב, הל' סוטה ב, ד; הל' יסודי התורה ספ"א, הל' תפילין רפ"ד; הל' ק"ש ב, ט, הל' ברכות רפ"ד.

191 ראה לעיל הערה 188. הביטוי הקרוב אליו ביותר שמצאתי הוא: בסייעתא דמרי שמיא, הנמצא בריטב"א בחידושו ל"ב דף ס ע"ב ד"ה הא דאמרינן, מכות ז ע"א ה"ג במנאפים, ובחתימה (אולי של המעתיק?) לחידושו לביצה ספ"א. כן נמצא בבדק הבית שעל תורת הבית, בית שני, שער שלישי, ירושלים תשל"ב, דף נא ע"ב. כמו כן נמצא בריטב"א הקיצור: בסד"י, כגון יומא ח ע"א, ועוד, וצינתי זאת בספרי (הנזכר לעיל בהערה 189), עמ' 583 והערה 128. ויש לדעת כי הצינונים הם לפי ריטב"א מהד' מוסד הרב קוק, כי בהוצאות אחרות כתוב לעתים רק: בס"ד. נראה שביטוי זה אינו מוכר, ולכן תוקן לצורה המקובלת: בס"ד. ואכן בטוי זה אינו נמצא בספר אוצר ראשי תיבות ובמפענח נעלמים (לעיל הערה 188). נראה לי שהכוונה היא: בסייעתא דשמו יתברך, וצריך בירור.

192 בהקדמה ד"ה ואני כמעט, ד"ה וזכרתי, ובמקומות רבים נוספים. צא וראה כי ביטוי זה אינו מוכר, שהרי בבדי הארון מהד' נור שרגא, כך הוצרכו לכתוב בפעם הראשונה שהביטוי נמצא: "בסד"ע [בסייעתא דמרי עלמא]", כדי שהקורא ידע את פתרונו של הביטוי.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

מגדל עוז.¹⁹³ עם זאת יש לציין כי גם בבדי הארון מצאנו שהוא משתמש בביטויים נוספים: בעז"ה, בג"ה,¹⁹⁴ ובכתר שם טוב נראה שהשתמש רק בביטוי: בע"ה, ונמצא כי קשה לדעת אם אכן דרכו היתה להשתמש בביטוי מסוים, או במספר ביטויים, או שמא יש בחלק מהם ידם של מעתיקים.

ב. כד"ן - בספרים מדע, אהבה, ומעט גם בזמנים, רש"ט מסיים את דברי תשובתו להשגת הראב"ד, בדרך כלל, בביטוי: כד"ן, היינו: כן דעתי נוטה.¹⁹⁵ אבל בשאר הספרים מצאנוהו משתמש בכך רק פעמיים,¹⁹⁶ ואיני יודע טעמו של דבר. אין ביטוי זה ייחודי לרש"ט, ומצאנוהו מעט גם בשאר ראשונים.¹⁹⁷

ג. אות באות תיבה בתיבה - ידוע הוא כי כאשר רבותינו הראשונים ציטטו מדברי קודמיהם, הם נהגו בדרך כלל לפתוח בביטוי: וזה לשונו, ולסיים בביטוי: עד כאן לשונו, או בקיצור: עד כאן. כך נוהג גם רש"ט. אבל מצאנו בדבריו דרך נוספת והיא: "עד כאן לשון תשובתו אות באות תיבה בתיבה", או בקיצור, מבלי להוסיף את המלים תיבה בתיבה: "אני אומר כבר שאלו חכמי לוני"ל ז"ל זאת השאלה אות באות... עד כאן לשון התשובה אות באות."¹⁹⁸ הוא נוהג כך לעתים גם בהעתיקו מלשון חז"ל, כגון: "הוא לשון ספרי אות באות", "כן הוא אות באות בסיפרא",¹⁹⁹ וכד'. ביטויים אלו נמצאים אצלו כתשעים פעמים. מצאנו כן גם בדברי ראשונים אחרים, וגם אצל רש"ט אין אלו ביטויים ייחודיים כאמור, אבל בכל זאת מספרם אינו מועט, ואולי יש בהם ללמד על נטייתו להשתמש בלשון זה. אף כאן נציין כי מצאנו ביטוי זה בסוף ספרו בדי הארון, בעניין אמן, ואולי יש בזה משום סיוע נוסף שלפנינו שני חיבורים מאותו מחבר, ומצטרף לאמור לעיל באות א.

ד. אותיות מחכימות - ה' אישות ד, ט: "אלא שאתה צריך להתבונן על ההלכות ולדעת כי אותיות מחכימות". הביטוי "אותיות מחכימות" נפוץ מאוד, ויש אף משייכים אותו, בטעות, ללשון חז"ל. ברם, עד כמה שידוע לנו כיום, רש"ט הוא הראשון שמשמש בו.²⁰⁰

193 וראה עוד לקמן אות ג ואות ה.

194 שניהם נמצאים בהקדמה. הראשון בד"ה ויש בו שמנה פרקים: "כמו שאבאר סבתם בשנוי ג' הספרים ושם איוב ומשלי ותהלים ושם בג"ה מבאר כל דבר ודבר". העתקתי זאת כיון שבהוצאת נור שרגא הם פתרו את ראשי התיבות כך: "בג' הספרים", אבל טעו בזה. הביטוי השני נזכר בהקדמה מעט לפני קודמו והוא בסוף ד"ה בשער החמישי. את הראשון מצאתי פעם נוספת בשער החמישי פרק ראשון, בד"ה קרני פרה, בכתב היד בעמ' 149, במהדה' נור שרגא בדף צט ע"ב. השני נמצא בשער רביעי סוף פרק שלישי, עמ' 126, דף פב ע"ב. לא בדקתי בצורה יסודית, אולם מקופיא נראה שהימצאם של הביטויים הללו נדיר ביותר.

195 בדרך כלל הביטוי נכתב בראשי תיבות, אבל בשני מקומות הוא נכתב באופן מלא: ה' מילה א, ו; ג, ו. קשה לדעת מה הצורה המקורית שבה כתב רש"ט ביטוי זה, האם בראשי תיבות או באופן מלא.

196 ה' שלוחין ושותפין רפ"ג; ה' מלוה ולוה ר"פ כה.

197 אלו המקומות שנמצא ביטוי זה בדבריהם: רש"י, ביצה כד ע"ב ד"ה ולערב אסורין; רמב"ן, פסחים ז ע"ב ד"ה והוי יודע; רשב"א, עירובין פא ע"א ד"ה מתני' נוטה; ר"מ המאירי, ב"מ ב ע"א ד"ה זהו ביאור; ריטב"א, כתובות צ ע"ב ד"ה ממאי, ב"ב קסא ע"ב ד"ה ויש מפרשים.

198 הראשון בהל' תפילין ס"ת ומזוזה רפ"ו, והשני בהל' ברכות א, יב. הסוג הקצר (היינו רק: אות באות) מצוי יותר, ואילו כדוגמת הסוג הארוך מצאנו בדבריו בסך הכל ארבע פעמים. ראה לעיל הערות 67, 102.

199 הראשון בהל' יסודי התורה פ"ט, והשני בהל' דעות ו, ה.

200 נזכר אצלו פעם נוספת בהל' גירושין רפ"א. ראה ר"א מגיד, בית אהרן, חלק יא, ניו יורק תשל"ח, ערך ברא כרעה דאבוה, ששם דן בביטויים השגורים בפי כל, אבל אינם מחז"ל, ובעמ' תר, אות ד, ציין

ה. לשונו צח ומצוחצח - הל' גירושין רפ"ב: "ולבי ראה הרבה דעת ר"מ ז"ל חכמה ודעת ולשונו צח ומצוחצח כלשון התלמוד". כבר קדמו לרש"ט ראשונים אחרים שהשתמשו במלים "צח", "צחות" או בנטיות של השורש "צחצח" בצירוף עם "לשון", אולם דומני שלא מצאנו בהם את הצירוף הכפול שלפנינו.²⁰¹ מן הראוי לציין כי אף צירוף מיוחד זה נמצא בספרו בדי הארון,²⁰² והוא מצטרף לאמור לעיל באות א.

ו. מוכתר בנימוסו - ביטוי זה לקוח ממגילה יב ע"ב: "אמר רב נחמן מרדכי מוכתר בנימוסו היה".²⁰³ ופירש רש"י: "מוכתר בנימוסו היה - בשמות נאין, נימוס - שם בלשון יון".²⁰⁴

והנה מצינו בדברי רש"ט בהלכות שופר ספ"ג, את המשפט הבא: "והוא דרך נכון מאד, וגם על דרך האמת, יש בו סוד נסתר מוכתר בנימוסי". לאור האמור יש לפרש את דבריו באותו אופן. לאמור, "נמוסי", הכוונה לשמי. ברם, לא שמי סתם, אלא כפי שכתב רש"י בפירושו למגילה, "נמוס" הוא שם נאה. אמור מעתה: "נמוסי", היינו שמי הנאה, ובלשון פשוטה: שמי הטוב, או: שם טוב, והוא הוא שמו של המחבר. נמצא כי "מוכתר בנמוסי", הוא לשון מליצי לחיבורו של רש"ט: כתר שם טוב.²⁰⁵

ז. שאלת חכם חצי תשובה - בהל' תשובה פרק ה: "ולדעתי שאלת החכם חצי התשובה, וכ"ש טובה ורחבה. ור"מ ז"ל נטה בכידון, דיו לבא מן הדין להיות כנדון. והמבין יבין והחכם יחכם לעולמי עד, והאלהים יכפר בעד".²⁰⁶ יש הסבורים כי רש"ט הוא הראשון שהשתמש בביטוי זה, אבל ר"ש אברמסון²⁰⁷ הראה כי קדם לו הרמב"ן.

לביטוי זה. ראה גם ר"ש אשכנזי, אלפא ביתא קדמיתא דשמואל זעירא, ירושלים תש"ס, עמ' 435-442, על ביטוי זה.

201 מצוי יותר הביטוי: אור צח ומצוחצח, ראה לדוגמה אוצר מדרשים, מהד' רי"ד אייזנשטיין, עמ' 310, ד"ה ואלו עשרה. וכן בתיקוני זוהר, תיקון סט, מהד' ר"ר מרגליות, דף קטו ע"ב: "אור גניז וטמיר וקדמון וצח ומצוחצח". וכן מצוי בספרי מקובלים שונים. ומן הסתם לשון רש"ט הושפעה מזה.

202 הקדמה, ד"ה השער החמישי, הפרק הח'.

203 יש בדברי הגמ' נוסחים שונים, ואין הם נוגעים לענייננו. גם בדברי רש"י יש אריכות והעתקתי רק הנוגע לנו.

204 בביטוי זה השתמש הרמב"ן בהקדמתו לתורה, בתארו את פירוש רש"י: "ואשים למאור פני נרות המנורה הטהורה. פרושי רבינו שלמה עטרת צבי וצפירת תפארה. מוכתר בנמוסי מקרא במשנה והגמרא. לו משפט הבכורה" [כך הנוסח של משפט זה (מוכתר... והגמרא) בדפוס ראשון, רומא, ר"ל (בערך)]. אמנם בדפוס אשכנזי, רמ"ט, הנוסח הוא: מוכתר בנימוסי, במקרא במשנה ובגמרא]. נראה לי כי כך צריך להיות הנוסח בדברי הרמב"ן: מוכתר בנימוסו במקרא ובמשנה ובגמרא. לפי נוסח זה כוונת הרמב"ן היא כי שמו של רש"י, שלמה, נאה לו ולפירושו, כי הוא מרמז על שלמות, הן במקרא הן במשנה והן בגמרא, מעין מה שמצינו בכרכות לט ע"ב: "אמר ליה מה שמך, אמר ליה שלמן, אמר ליה שלום אתה ושלמה משנתך, ששמת שלום בין התלמידים". נראה לי כי רח"ד שעוועל בפירושו לרמב"ן הלך בדרך רחוקה, וגם במילואים לדבריו לא הוסיף מאומה. גם רי"מ דביר בפירושו בית היין על הרמב"ן, ירושלים, תשנ"ט, נראה לי שפירש בדרך רחוקה.

205 ונמצא כי גם במלה "מוכתר" יש רמז לשם החיבור "כתר" וכו'. ואכן בכתר שם טוב, פר' אמור, התייחס רש"ט על דרך הסוד לענייני התרועה והתקיעות. וראה לעיל הערה 32.

206 ציטטתי את כל הקטע, אף שאין לנו צורך אלא בראשיתו, כדי להראות את האמור לעיל ליד הערה 186.

207 במאמרו "ענייני רמב"ן", סיני, סו (תשל"ל), עמ' קצא, ציין למלחמות ה' לבכא בתרא, פ' מי שמת, דפ' וילנא, דף עב סע"ב, וכן הפנה למקורות נוספים שבהם מצוי ביטוי זה, או בדומה לו. כתב לי ידידי ר"א בראדט כי ר"ש אשכנזי בספרו אלפא ביתא קדמיתא דשמואל זעירא, ירושלים תש"ס, עמ' 145-155,

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

ח. ברצוני להוסיף עוד ביטוי אחד, שלדעתי יש בו עניין לא רק מצד עצמו, אלא ממה שאכתוב בהמשך.

בהלכות יסודי התורה א, י: "שאני מעיד שראיתי בספר ארץ מולדתנו כתוב במגלה של קלף ישן מיושן ומעושן לשון זה". הביטוי "ישן מיושן ומעושן" בא לשכנע כי אכן כתב היד שראה היה עתיק, וכנראה שהיה גם במצב לא טוב.²⁰⁸

הצירוף "ישן מיושן", שלא מצאתיו בדברי חז"ל,²⁰⁹ משמעותו: ישן מאוד.²¹⁰ צירוף זה מצאתי בדברי רש"י לאבות א, א, ד"ה הו מתונים בדין:²¹¹ "והעתיקו לשון ישן מיושן".²¹² אך הצירוף "ישן מיושן ומעושן" הוא חידושו של רש"ט.

מעניין שאת הצירוף ישן ומיושן מוצאים אנו בכתבי האחרונים במשמעות הפוכה. כתגובה על ירושלמי קדשים (המזויף) של ר"ש פרידלנדר,²¹³ כותב ר' מנחם מנדל אלטר בשם אחיו האדמו"ר מגור בעל ה"אמרי אמת":²¹⁴ "והנני כותב עוד הפעם בשם אחי אדמו"ר שליט"א כי לפי דעתו הענין חשוד מאוד מאוד כי אחר קבלו מאת כ"ת הכת"י קרוב אצלו מאד כי יש בזה זיוף ולדעתו כל איש מבין ורגיל בכתבי ידות ישנים יכיר בהתבוננו מעט בכתה"י ההוא כי איננו ישן, אך מיושן בתחבולות שונות". ללמדך כי המלה "מיושן" במקרה זה היא בעלת משמעות הפוכה ממה שהשתמש בה רש"ט.

13. יחס האחרונים למגדל עוז

הרלב"ח בתשובותיו סי' ט דן בדברי הרמב"ם בהלכות נדרים פ"ט. בדבריו הוא מתייחס

מביא מקורות רבים לפתגם זה, ונעדר שם המגדל עוז. וראה גם מה שכתב בזה ר"י תמר, עלי תמר, נזיר פ"ז ה"ב, דף שסד ע"ב.

208 כך על פי פירושו של הרמב"ם למשנה מנחות ח, ו, למלה "מעושן", ועיין שם בתוס' יו"ט שכתב פירושים אחרים.

209 יש לציין לדברי ר"א שור בחידושו בכור שור לברכות ט ע"ב, שכתב כי הביטוי "כפול ומכופל" שאמרו חז"ל לגבי מכת חושך, והובא ברש"י שמות י, כא, משמעותו שלוש פעמים כמו יין ישן מיושן. אלא שבדברי חז"ל לא מצוי הצירוף "ישן מיושן", ולכן אי אפשר לדעת מה דעת חז"ל על הביטוי "כפול ומכופל". גם רש"מ שבדרון בחיבורו עין הרועים, לשון חכמים, אות עח נמשך אחריו, וכתב: "כפול ומכופל משמע דמכופל ב' פעמים נגד הכפל דהיינו ד' פעמים וכה"ג במס' ב"ב ישן ומיושן, ועי' בכ"ש [=בכור שור] בחי' לברכות ט ע"ב".

210 ראה משנה בבא בתרא שנינו במשנה בבא בתרא ו, ג (צו סע"ב) ביחס להגדרת יין: "וישן משל אשתקד ומיושן משל שלש שנים", נמצא כי הביטוי "מיושן" מלמד על יושנו הרב של דבר.

211 וכן נמצא גם בפירוש רש"י לאבות מכתב יד, בתוך: פירושי ראשונים למסכת אבות, פי' רש"י, פי' ר"י הפניני, פי' ר"י חייקין, מהד' כשר-בלכרוביץ, ירושלים תשל"ג. וכן מצאתיו גם בשערי בינה, פירוש מגילת אסתר לר' אלעזר מגרמיזא, מהד' רמ"ר ליהמן, ניו יורק, תשמ"מ, על: ויין מלכות רב כיד המלך (אסתר א, ז), ואינו נמצא בפירוש הרוקח על אסתר, מהד' ר"י קלוגמן, בני ברק, תשמ"ה. הוא נמצא גם בבדי הארון, עמ' 187, דף קכד ע"ב: "והספר ההוא ישן ומיושן".

212 ביטוי שגור לציין משהו עתיק הוא "ישן נושן", הלקוח מויקרא (כו, י). ברם, מעניין שלא מצאתי את הביטוי "ישן מיושן" במילונים, אף שהוא נמצא בשימוש אצל מחברים שונים מאוחר יותר.

213 ר"ש פרידלנדר בהדפיסו את הירושלמי (המזויף) על סדר קדשים כתב בשער הספר כי: "ראה זה חדש יו"ל בפעם ראשונה מכת"י ישן נושן", וכן השתמש בביטוי זה במכתביו, ראה לדוגמה במאמרו של ר"ב אוברלנדר, "התחלת הדפסת הירושלמי לסדר קדשים", אור ישראל יא (תשנ"ח), עמ' קנא, קנד, ועוד.

214 נתפרסם בספרו של רמ"ד פלוצקי, שאלו שלום ירושלים, בילגוריית תר"ע, עמ' 10.

ארבע פעמים לדברי המגדל עוז בהלכות שונות, ונצטטם בזה: "והיא היא השגת הראב"ד עליו ודברי בעל המגדול בזה הם שבוש במחילה מכ"ת כדרכו בכמה מקומות". "והשגת הראב"ד אינה השגה דכל המפ' שלפנינו פירשו כפי' הרב ואחרים מלבדם וכמו שכתב בעל המגדול". "וההשגה כאשר היא כתובה בספרים אינה מובנת אצלי. ואפילו לפי ההגה שהגיה בה בעל המגדול קשה כי מה לו להראב"ד להודיענו זה. והיה ראוי לו לבעל המגדול לבאר לנו כונת הרב על פי הגהתו. ואם אותה ההגה היא אמיתית נלע"ד שכונת הרב המשיג להשיג על הרמב"ם" וכו'. "וזהו היא כונת בעל המגדול אלא שהרבה דברים לבטלה. גם לא הרגיש שהראב"ד הי' משיג על הרב בחלוקה השנית ג"כ. והראיה שהוסיף לקיים דברי הרב בזאת החלוקה הראשונה מטעם שאמר התנא ב' בבית היא יפה".

דברי הרלב"ח הללו מאפיינים את היחס לדברי מגדל עוז במשך הדורות.²¹⁵ לאמור, ברוב המקרים דרכו ביישוב שיטת הרמב"ם מפני השגת הראב"ד אינה מקובלת ע"י הבאים אחריו ופעמים רבות הם טוענים כי דבריו משובשים. נראה כי הם סבורים שהואיל ורצה ליישב את השגת הראב"ד בכל מקום ומקום, משום כך נדחק וכתב דברים שלא כהלכה. זאת בניגוד, לדוגמה, לבעל מגיד משנה שיש מקומות שאינו מהסס להסכים עם השגת הראב"ד. דברים ברוח זו כתב מהרש"ל:²¹⁶

והמגדול עוז כתב, תמה אני אם יצא הדבר מפי הראב"ד כו', עד וטוב היה לו השתיקה כו' עכ"ל. והנה מרוב שבושיו לא כתבתיו, ושריה ליה מרי, אף שהיה חכם ותלמודי בודאי. אבל מי שמעיין ברוב דבריו ובפלפולו, ומעיין אח"כ בשמעתא, יהיו דברים זרים ומבולבלים, ואינם מתוקנים. ומה נאה למגיד משנה, שאינו נושא פנים לעולם. כי לפעמים הוא מכריע ג"כ כראב"ד. מה שאין כן במגדול עוז, שלעולם הוא מסכים עם הרמב"ם. ואלמלא היה מישובו החרשתי, אבל לכתוב לשונות גדולות, תמה אני אם יצא מפי הראב"ד כו', וטוב היה לו השתיקה כו'²¹⁷ קשה בעיני...

השגות חריפות על המגדל עוז נאמרו גם על ידי הרדב"ז בתשובותיו העוסקות בבירור דברי

215 ראה בית יוסף, יו"ד סוף סי' רד: "והדבר ברור לכל מעיין דבעל מגדל עוז שותא דמרן הראב"ד ז"ל לא גמר ודבריו לא יועילו ולא יצילו"; שם סי' רכ"ה האוסר עצמו: "והדבר ברור שאם היה מביין בעל מגדל עוז דברי הראב"ד לא היה כותב כן"; שם סי' רלו ד"ה ויש עוד: "ודבריו אינם מכוונים"; אבל באהע"ז ריש סי' קעז קיבל את תירוצו של מגדל עוז.

216 ים של שלמה, ב"ק פ"ח סי' ט, וכעין זה כתב גם בהקדמה לבבא קמא: "וכמה פעמים השיג עליו הראב"ד בדברים נכוחים לעין כל, בדבר הנראה לעינים. והמגיד משנה כתב בעצמו שהוא טעות סופר, או הודה ולא בוש. והמגדול עוז כתב, תמה אני אם יצא ההשגה מפי הראב"ד. וכתב דבריו כמצליף, ומקלקל ומעות הדברים בלי טעם וריח, ועובר בכל תשחית הדיו. כאשר כתבתי עליו בפרק החובל סימן יו"ד. ובכמה מקומות. כל זה מסמיון עינים, שלא היה מביא ראיה וזכרון לדבריו. אפילו מעט בתכלית הקיצור היה מספיק. ומי יבוא אחרי המלך שכבר עשהו". ראה גם ים של שלמה יבמות ח, יח; גיטין ב, לז; ב"ק ב, כא; שם ה, מד; שבכל המקומות הללו גם כן השיג על המגדל עוז.

217 מהרש"ל התכוון בזה להל' חובל ב, יט. אבל כבר העירו ברמב"ם פרנקל שם, במקורות וציונים, כי הסיום שכתב כאן מהרש"ל: וטוב היה לו השתיקה, לא נמצא במגדל עוז. העירני רד"צ הילמן כי קשה מאוד לומר שזכרונו של מהרש"ל הטעהו, ולכן אולי יש לשער שאכן נדפס כך בתחילה, אלא שאח"כ החליטו המדפיסים למחוק זאת. וצריך בירור אם נמצא זכר לכך בטופס כלשהו.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

הרמב"ם. כמעט בכל תשובה ותשובה הוא משיג על המגדל עוז. גם הש"ך השיג עליו בדברים חריפים, וכן אחרונים נוספים.²¹⁸

מן הראוי להביא בזה את שכתב ר"ש חעלמא בהקדמתו למרכבת המשנה:

ואחריו²¹⁹ בזמן ובמעלה, קם המעולה. צור מעוז, בעל מגדל עוז. אוצר בלום מלא כל כלי חמדה, בכל עבר הנהר וודה... כי אין כמהו בבקיות. הוא הוציא לאור משפטי, והכל צריכין למרא דחטי. ועל גדולת אדונו הראב"ד יתמרמר, ועל רבנו כלו כבוד אומר... ומלתו על לשונו עזה, תמה אני אם פה קדוש הראב"ד יאמר דבר זה. אך איזה תלמיד טועה כתב כן, כי לא יתכן. הלא רבנו קרא שם ספרו משנה תורה, ללמד בדרך קצרה. ובקושטא קאמינא, שעל הרוב הנראה לעינים אין לדבריו כוונה. שמעתי ולא אבינה, זולתי קול ואינני מכיר התמונה. וכבר התעורר הרש"ל בהקדמה, לים של שלמה מס' בבא קמא. וכתב עליו מרורות, חבילי זמורות... ומליצת הרש"ל לא אעלה על שפתי, כי חושש אני פן חטאתי... ואקוד ארצה אפים, נגד גדולת הרש"ל אשר דחה דבריו בשתי ידיים. ואען ואומר איך לא ינבא, תלמיד הרשב"א. ויש מקומות דורש לשבח, ראוי להעלות ע"ג המזבח.²²⁰ ולבי אומר לי דהיכא שגדלה המבוכה, א-להים הבין דרכה. מאחר שלפעמים נותן אמרי שפר, אין לתלות אלא בטעות סופר. והמעתיק השמיט טובא בהעתקה, ותהי זאת למכשול ולפוקה. סך דרכו בסירים, אין אומר ואין דברים. ולהפך בזכותו, ישא על שפתו. החכמה לחכם מעשרה שליטים תעוז, תנו לו כבוד ועז.

ר"ש חעלמא כתב כאן שבחים על בעל מגדל עוז. ואף שאכן יש ביקורת על החיבור, שהרי יש מקומות מוקשים בדבריו, יש לדונו לכף זכות ולומר שלא יתכן כי תלמיד הרשב"א יטעה בצורה זו, אלא ודאי יש לתלות את אי הבנתנו בכך שדבריו לא הגיעו לידינו בשלימותם.

דברים דומים לכך כתב ר' מלאכי הכהן:²²¹

לא שבקינן דברי הרב המגיד למיזל בתר מגדל עוז כנודע וכמפורסם לכל, דדברי הרב המגיד הם עיקר לגבי מגדל עוז, כ"כ בפשיטות הר"ב גנת ורדים בחלק ח"מ כלל א' סי' א'. ואנכי לא ידעתי זו מנין לו. וקרוב לשמוע שהרב ז"ל למד לומר כן

218 רוב המקומות נסמנו ביד מלאכי, כללי הרב המגיד וכו', כלל ח. יש להוסיף על דבריו, אבל אסתפק בציון אחד לקונטרס הספקות לר"י הכהן, כלל ד, סעיף ט: "ואני אומר אילו לא השיג הרב [הש"ך] בתקפו כהן סי' לט] רק על בעל מגדל עוז החרשתי, אלא שכלל גם למרן בעל הכסף משנה עמו ובעבורו דקדקתי ומצאתי שדקדק הכסף משנה היטב בלשונו וירד לעומק כוונתו".

219 היינו, אחרי בעל הגהות מיימוניות. לפני הסקירה על הגהות מיימוניות כתב בעל המרכבת סקירה על המגיד משנה. לדעתו, בעל מגדל עוז מאוחר הן לרב המגיד והן להגהות מיימוניות. ברם, אין זה מדוייק, וכבר כתבתי לעיל כי הוא היה קודם לרב המגיד.

220 ראה לדוגמה במרכבת המשנה, ה' ברכות יא, טו: "עי' בהשגות, והנה יפה השיב המ"ע במקום הזה ולא יפה תפס עליו הכ"מ במה שהשיב על השגה ראשונה". ה' שבת ו, כד: "ועיין במגדל עוז, ועם היות שדבריו מגומגמין את הטוב נקבל". ויש עוד מקומות כגון אלה.

221 יד מלאכי, כללי הרב המגיד וכו', כלל ח.

ממאי דחזא להרב"י בי"ד ססי' ר"ד ולרש"ל בהקדמתו ליש"ש על קמא ובפרק החובל סי' ט שנתרעמו על הרב מגדל עוז שלא הוזה את מדותיו בשמועותיו והלכותיו, ואחריהם נמשכו בכל דבור לשון קשה הרלנ"ח בסי' מ"ב והש"ך... אכן נודע הדבר דעד כאן לא כתבו כן אלא לגבי הראב"ד שלא לכלל דבריו במשפט להשיב כהוגן על השגותיו, אבל כל זה איננו שוה להיכא דפליגי הרב המגיד והמגדל עוז בסברא דנפשיהו, גם לא להיכא דפליגי בגירסת הרמב"ם דנפקא מינה לענין דינא... ותא חזי גברא רבא דמסהיד עליה דהר"ב מגדל עוז ה"ה הר"ב קורא הדורות... שרבינו שם טוב זה היה מקובל... נוסף על בקיאותו הגדול שהיה בקי בתלמוד בבלי וירושלמי...

נמצא כי רק לגבי דברי רש"ט ביחס לראב"ד יש להעדיף עליו את דברי הרב המגיד,²²² אבל בשאר הדברים הם שווים.²²³ ואכן מצאנו חכמים שקיימו וקבלו את דבריו,²²⁴ וגם הש"ך עצמו הביא מדבריו והסתמך עליו.²²⁵ וכן מצאנו לעוד אחרונים שלעתים שיבחו את דבריו של מגדל עוז,²²⁶ ואף יישבו את השגתו החריפה של מהרש"ל שהזכרנו לעיל.²²⁷ אבל הרושם שמקבל הלומד את הרמב"ם עם פירושי האחרונים הוא, שהם מעדיפים תדיר את דברי הרב המגיד.²²⁸

222 רא"ח שוחט, תפארת חיים, פיעטרקוב תרס"ז, הדפיס בסוף הספר מספר כללים, ללא כל מראי מקום. בדף צב סע"א כתב: "דברי הה"מ עיקר נגד המגדל עוז", אבל כאמור לא כתב כל ראייה לכך, ולכן אין לדעת אם יש להעדיף תמיד את דברי הרב המגיד, או רק בהתייחסות להשגת הראב"ד.

223 עתה הופיע ספר עין יצחק לר"י עובדיה, ירושלים תשס"ט, העוסק בכללים שונים. בחלק א, עמ' תנח כלל לה כתב: "יש שכתבו שאין להביא ראייה מבעל מגדל עוז, אחר שיש דברים שנדפסו שם ואינם מדויקים, ויש שכתבו שכל זה רק לגבי תשובותיו על השגות הראב"ד" (אגב, הלשון "שנדפסו שם" מטעה קצת, כי הקורא חושב שמדובר בטעויות דפוס בלבד). בהערות הוא ציין חלק מהמקומות שהבאנו, והוסיף מביאור הגר"א על אה"ע"ז סי' ה, שכתב שכאן טעה בעל מגדל עוז, וכן מנחלת דוד לב"ק ח ע"ב, שכתב שמגדל עוז שגה. אכן יש חכמים נוספים שכתבו במקומות מסוימים שדברי מגדל עוז קשים להבנה, ראה לעיל הערה 218. אבל מאידך גיסא יש גם הרבה אחרונים שעיינו בו, הסבירו את דבריו, ואף הביאו ממנו אסמכתא, וכמו שציניתי כאן. אבל כל אלה לא נזכרו בספר עין יצחק.

224 כגון בשו"ת מהר"ם אלשקר סימן טז: "ומה שכתב דהראב"ד השיג על הרמב"ם ז"ל בזה, הנה הרב בעל מגדל עוז סתר השגתו וקיים דברי הרמב"ם ז"ל ודברי חכמים אין צריכין חיזוק". ויש עוד דוגמות כאלו. אמנם הש"ך בחו"מ סי' לו סק"ו השיג על מהר"ם אלשקר: "אני עיינתי במגדל עוז וראיתי שכותב ומבלבל כדרכו, ותמיהני על מהר"ם אלשקר שמביא ראייה מבעל מגדל עוז הלא ידוע דרכו של הבעל מגדל עוז וכו'. העתקתי רק חלק מדברי הש"ך החריפים הללו. יש לדעת כי הוא כתב דברים מעין אלו מספר פעמים בחיבורו. וכן מצינו בב"ח ליו"ד סי' רסז סכ"ה, שהביא את יישוב המגדל עוז בהל' עבדים ה, יד, להשגת הראב"ד, וכתב עליו: "וכאן עמד על העיקר", אבל הט"ז שם בסקי"ד כתב עליו: "ואני אומר שעיקר זה עיקור ופגום לשלחן גבוה... שאין בחילוק זה ריח ולא טעם כעיקר... ויפה עשה הב"י שלא הביא דברי מגדל עוז כלל כי בעיניו דברים דחויים וא"צ להשיב עליהם", אבל עי' בספר המפתח ברמב"ם פונקל שם, שיש מהאחרונים שקיימו את דברי מגדל עוז.

225 ראה סי' מו סקל"ב: "ולי נראה דלא קשה מידי... וכן ראיתי במגדל עוז". סי' רצד סק"ז: "וכ"כ המגדל עוז שם ויפה כוון בזה". סי' שו סק"ו: "אני אומר שאף שכך דרכו של המ"ע ברוב המקומות, מ"מ בזה אף שקרוב הדבר שלא כוון האמת, מ"מ אין השגה עליו כי אולי כוון למה שכתבתי". בסי' קכח סק"ה ובסי' רעה סק"ג, מנה הש"ך את דעתו של מגדל עוז עם דעות נוספות.

226 רמ"צ בר בספרו אמרי הצבי על ב"ק, ח"א, וורשא תרמ"ח, דף לב ע"ב ד"ה ומכח וכו' כתב שדברי מגדל עוז אינם מובנים, אבל בהמשך דבריו כתב: "שוב עיינתי עוד הפעם במגדל עוז ודקדקתי בלשונו הטהור... ותה"ל שזכיתי לכוון לדבריו הקדושים". ר' חיים סופר בתשובותיו, מחנה חיים, פרסבורג תרכ"ב, ח"א, סי' נג, דף פז ע"א ד"ה ודע הביא מדבריו וסיים: "עכ"ל הזהב, ויען שהוא דבר חדש רמזתי לו מרגליות הנ"ל". באור שמח, הל' נערה בתולה א, ט: "ועיין במגדל עוז שהיטיב לדבר" (אמנם בהל'...

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

בדורנו ניסה ר"א בורודיאנסקי לשנות מעט רושם זה. הוא כתב קונטרס מיוחד בשם "עוז המגדל", שבו הקדיש מספר סימנים ליישוב כמה מקומות תמוהים בדברי המגדל עוז. הוא הביא בדבריו גם מדברי ראשי הישיבות בדורות האחרונים, שאף הם יישבו את דברי המגדל עוז במקומות מסוימים. מצאתי לנכון להעתיק כאן את הפתיחה שכתב לקונטרס זה:²²⁹

ידוע שבדרך כלל ספרי הראשונים ז"ל מצטיינים בפשטות צלולה על כל עומקן ורומן. ע"ד "גדולה תורה שאפילו קטנים יודעים אותה". מ"מ יש יוצאים מן הכלל, ספרים בלתי מובנים במקומות הרבה, נסתרים מדברי הש"ס או אפילו מדבריהם עצמם. בבחינת "ספר חתום".

הפי' "מגדל עוז" ליד החזקה של הרמב"ם נמנה בלי ספק על הספרים הסתומים, אם לא החמור שבכולם. מפורסמים למדי הביטויים החריפים שהטיחו נגדו בני פלוגתתו (רדב"ז רש"ל וש"ך בח"מ). אופייניים ביותר ד' החיד"א בערכו שכ' על הכסף משנה, וראה קדושת מרן שלא הזכירו אלא לצורך בקיאות וכדומה, ולא רק הכ"מ נמנע מלהביאו, אלא גם מפרשי הרמב"ם המאוחרים שהציגו להם מטרה לבאר, אגב "הצלת" הרמב"ם ממשיגיו, גם את דברי "נושאי כליו" הקדומים, גם המה מצטטים את המגדל עוז לעתים רחוקות.

למרות שהספר מתלול ליד החזקה בכל הדפוסים, לא זכינו עדיין לאורו הגנוז. כדי כך, שרוב המעיינים מתעלמים הימנו, מתיאשים מלכתחילה לעמוד על סוף דעתו. בשולי גליונות הרמב"ם, באותיות זעירות, מן הצד משאר נושאי הכלים, מחוץ ל"מערכה" הנטושה, ניצב הפי' מגדל עוז, כאדיש לשאון החולקים, מתנוסס בגאון המגדל החתום. נגולל מעל גבי עמודים אלו, "מגדל עוזים"

עירובין ז, ה, ובהל' אישות טז, ד, כתב עליו שטעה). ר"ש שקופ, שערי יושר, שער ג, פרק ג, ניו יורק תשי"ט, דף קנח סע"ב: "הנהגה מה שתמהה הראב"ד ז"ל... דחה בס' מגדל עוז שם בטוב טעם". וכן בשער ז פכ"א, ד"ה ולענ"ד נראה דדברי המגדל עוז, דף רפב ע"ב, האריך בפירושו דברי המגדל עוז וסיים: "ודברי המגדל עוז בענין זה עמוקים ומסתברים". וראה עוד ציונים בענין זה ואריכות דברים אצל ר"א בורודיאנסקי, בנין אפרים, ח"א, ירושלים תשנ"א, סי' טו, והזכרתיו לקמן בפנים.

227 כוונתי ליש"ש, ב"ק, פ"ח, סי' ט. על כך השיב רצ"מ בר בספרו אמרי הצבי, על ב"ק, ח"ב, וורשא תרנ"א, דף פה סע"א, וסיים: "ודברי המגדל עוז שרירין וקיימין ודוק היטב בזה. וכשם שלמדתי זכות ע"ד הקדמון המג"ע, כן יליץ הקדמון ז"ל בעדנו לזכות בכל הענינים לטובה".

228 יש מחברים המתעלמים כליל מדברי מגדל עוז. אין הכוונה רק למחברים המפלפלים בדברי הרמב"ם, אלא גם לכאלה העוסקים במקורותיו. כך לדוגמה ר"ש שלם, בספרו לב שלם, אמשטרדם תקל"ג, המציין לאחורונים הדנים ברמב"ם ובמפרשיו, ואינו מציין כלל ועיקר למגדל עוז. ואין אני מדבר על המקומות שבהם יש דיון ופלפול בדבריהם, אלא גם בענין של מראה מקום. כך לדוגמה, הוא כותב בהל' ת"ת ג, יב: "תורה שלמדתי באף עמדה לי הכסף משנה ז"ל לא הראה לנו מקור דין זה, והוא במדרש", וכו'. והנה גם מגדל עוז לא הראה מקורו, אבל אין הוא מתייחס אליו. או שם, בהמשך דבריו: "וכל היגע בתלמודו בצנעה מחכים וכו', כתב מרן ז"ל שהוא מן הירושלמי, ובמועד קטן דף י"ז אמרו" וכו'. אבל גם המגדל עוז כתב שמקורו בירושלמי, ברם אין הוא מתייחס אליו. ר"ש שלם בהקדמתו כותב כי אכן הקדימו בעבודה מעין זו ר"א אלפנדריי בספרו מרכבת המשנה, איזמיר תקט"ו, אבל בכל זאת הוא החליט לפרסם גם את ספרו, כיון שר"א אלפנדריי לא סיים את מלאכתו על כל הרמב"ם. אבל צא וראה כי ר"א אלפנדריי התייחס בספרו גם למגדל עוז, ור"ש שלם לא שת לבו לזאת. ויש עוד ספרים שלא התייחסו למגדל עוז, ודי לנו בזה.

229 בנין אפרים, ח"א, ירושלים תשנ"א, ריש סי' יד, עמ' עט.

אחדים, שנתפענחו יפה, ונראה דוגמאות בולטות להבנת דרכו המיוחדת של המגדל עוז, מה שבהשקפה ראשונה נראה רחוק ומוזר, לאחר העיון הנאות ברור הדבר מאד, כי לא דבר ריק הוא - מכס. תשמנה אלו הדוגמאות, דחיפה לקהל הלומדים "החרש והמסגר", שיתאזרו לפתוח מנעולי המגדל בו ירוץ הצדיק.

הואיל ור"א בורודיאנסקי הזכיר בזה את דברי החיד"א על אודות היחס של הכסף משנה למגדל עוז, מן הראוי שנרחיב בכך מעט.

כך כתב החיד"א:²³⁰ "ובא וראה קדושת מרן שאינו מזכירו [את המגדל עוז] אלא לאיזה צורך לבקיאות או למה שמביא מתשו' לחכמי לוניל וכיוצא". אמנם, בדיקה בדברי הכסף משנה מעלה כי מגדל עוז נזכר בדבריו כארבעים פעמים, ומהם לפחות עשר פעמים במקומות שהכסף משנה חולק עליו.²³¹ נראה שאנו זקוקים לדברי ר' דוד סקלי להסבר דברי החיד"א הללו:²³² "ונ"ל דר"ל שמעולם לא הביא דבריו להשיג עליו וכמו שהשיג עליו מהרש"ל". נכון הדבר שאין הכסף משנה דוחה את דברי המגדל עוז בלשון חריפה כפי שכתב מהרש"ל, אבל המעיין יראה שגם לשונות הדחייה שלו אינם מן הקלים ביותר. אבל בכל זאת דומה שיש לחלק בין לשון מרן ללשון מהרש"ל, וזו כוונתו של ר"ד סקלי.

והנה יש שאמרו שהדברים אמורים לא רק ביחס לכסף משנה אלא גם ביחס לבית יוסף:²³³ "לא הזכיר (בספרו בית יוסף) ספרי חכמים ידועים שרוב דבריהם תמוהים (כגון מגדל עוז ובנימין זאב עיין מהרש"ל פ"ח דב"ק אות ע"ב) כדי להשיג עליהם, כמו שעשו אחרים שהתקיפו אותם בלשון חדה". אכן ספר מגדל עוז נזכר בבית יוסף טו"ב פעמים, ובמספר מקומות גם חלק עליו,²³⁴ אלא שלשון הדחייה של הבית יוסף אינה כה חריפה כפי שמצאנו בלשונו של מהרש"ל.

14. הקשר בין ציוניהם של כסף משנה ורדב"ז לבין ציוניו של מגדל עוז

ומעניין לעניין, בעניין דומה לו. ביחס לדברי הרמב"ם בהל' מלכים א, ג: "אין מעמידין מלך תחלה אלא על פי בית דין של שבעים ועל פי נביא... ", כתב הכסף משנה רק דיבור המתחיל ולא ציין מקור לדבריו.²³⁵ וכתב על כך ר"י פאלאג'י:²³⁶

230 שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך מגדל עוז.

231 אציין חלק מהם: הל' קריאת שמע א, ח; ד, ז; הל' ברכות ו, טז; יא, טו; הל' ציצית א, י; הל' שקלים ג, ד; הל' מעשר שני ז, ה; הל' ביאת מקדש א, י; הל' איסורי מזבח ד, טו.

232 ר' דוד סקלי, שו"ת קרית חנה דוד, ירושלים תרצ"ו, ח"ב, חדושים ולקוטים, דף קלו ע"ג, אות ה.

233 ספר דמות הכסא, לזכרו של ר' מצליח מאזוז, בני ברק תשנ"ז, במאמרו של בנו הרב מאיר מאזוז (נאמ"ן), ענוה גדולה מכולן, עמ' שנט. נראה שאף הוא הסתמך על דברי החיד"א אף שלא הזכירו בדבריו.

234 ר"מ פרוזיס בספרו מבא השלחן, בני ברק תשס"ד, עמ' קלט, שהביא דברים אלו, הוסיף, כי בב"י או"ח ריש סי' מג נזכר מגדל עוז. אבל כיום שיש לנו את התקליטור של פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן, הרי נקל לראות את כל המקומות שבהם הוזכר, ואציין לדוגמה: או"ח סי' יא ד"ה וצריך שיהיו, ריש עט ד"ה ריח רע, צב ד"ה וי"א אדרבה, קמג ד"ה ומה שפירש, ועוד. וראה גם לעיל הערה 215.

235 ראה דבריו של ר' רפאל מרדכי יהושע שאול, דובר מישורים, שאלוניקי תקפ"ח, דף נט סע"ד-ס ע"א, על הל' מלכים (פ"ה) [פ"א] ה"ג: "אין מעמידין מלך אלא ע"פ ב"ד של ע"א ועל פי נביא כיאושע כו', מרן

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

... ובכך נוכל להליץ בעד מרן ז"ל כי עין ל'ו ראתה בודאי, וירא יוסף הרב ז"ל שדין זה שכתב הרמב"ם הוא מהברייתא דספרי, כי לפניו נגלו כל תעלומות, ומאי דשתיק בזה הוא שראה מנגד המגדל הגדול הרב מגדל עוז שכבר הורה זקן מורה מקום לדין זה, להכי אחר שהתחיל לכתוב בדין זה כדרכו, אתא את ופסקיה מטעם הנזכר. זה נראה לי פשוט. ויגדל התימה על הרב לחם משנה ז"ל איך לא שלטו מאורות עיניו לראות את העייר ואת המגדל דברי הרב מגדל עוז²³⁷ ... וצריך ישוב.

נמצא שלדעת ר"י פאלאג'י מרן בכסף משנה ראה את המקורות הכתובים במגדל עוז, ולא מצא לנכון לחזור ולצייןם, שהרי הם גלויים לכל.

אמנם בהשמטות לספר²³⁸, הביא ר"י פאלאג'י את דברי החיד"א²³⁹ בלשון זה: "כסף משנה שחיבר מרן על הרמב"ם, בסוף ימיו שלחו לוניציא להדפיסו, וטרם שנשלם חלק ד' עלה ליישיבה של מעלה מרן והיתה מנוחתו, ויש חסרון הניכר בכמה מקומות בכסף משנה שתופס תחילת הדין וכותב וכו', ונשמט שארית הלשון". ובהשמטות נוספות²⁴⁰ הביא ר"י פאלאג'י את דברי החיד"א שכתב דברים נוספים בעניין זה: "לפעמים תופס לשון הרמב"ם איזה תיבות וכו', ואינו כותב כלום, וראיתי לפעמים דהאחרונים כותבים שנעלם ממרן ז"ל מקור הדין, והדבר ברור ופשוט שהם השמטות המעתיקים וכיוצא²⁴¹, ומרן כבר היה מורה מקום, ויתכן איזה חידוש והושמט".

אבל לפי דברי החיד"א ניתן לומר שמרן בכסף משנה ציין את כל המקורות, גם אלו שצוינו ע"י המגדל עוז, אלא שחלק ממקורות אלו נשמטו באשמת המעתיקים. נמצא אפוא שר"י פאלאג'י ציין לדברי החיד"א הללו כדי להודיע שהוא חוזר בו מדבריו הראשונים. אכן כדי לפתור שאלה זו, יש לבדוק באופן מדויק מהי דרכו של מרן בכסף משנה בציוניו, ואני משאיר זאת למעיין.²⁴²

כ"מ הביא הלכה הלזו ולא הזכיר מהיכן למד רבינו דין זה... ובהיותי עוסק בזה הקשה לי... דמהרש"א ז"ל בס' אהבת עולם... יושב ודורש פסוק זה דאשר יבחר ה' אלהיך בו כמו שדרשו בספרי ובפסיקת' שכתב ז"ל, ויש לדקדק מאי אשר יבחר ה' אלהיך בו ונראה שכיוון למ"ש הרמב"ם ז"ל בהלכות מלכים פ"א שהעמדת מלך צריך ע"פ נביא כו' וזש"ה אשר יבחר ה' אלהיך בו דהיינו ע"פ נביא ע"כ, ובודאי שנעלם ממנו ולא ראה דרך דרשו בספרי ובפסיקתא כמ"ש יע"ש, וזה גרם לו לפי שראה למרן כ"מ ז"ל ולהרב לח"מ שלא מצאו מקום ללמוד מהיכן הוציא רבי' דין זה".

236 בספרו אבות הראש, חלק א, שאלוניקי תרכ"ב, דף כה ע"ג. הדברים מתייחסים לדברי ר' רפאל מרדכי יהושע שאול, שבהערה הקודמת.

237 אוסיף כאן כי גם אביו ר"ח פאלאג'י בספרו חיים ומלך, הל' שלוחין ושותפין ח, ז, תמה על הלח"מ כיצד לא הזכיר שבעל מגדל עוז קידמו בכך שכתב כי הרמב"ם שם מודה לראב"ד. יתכן שהדברים מצטרפים למה שכתבתי בהמשך, שלא תמיד היו לפנייהם דברי מגדל עוז.

238 נדפסו באבות הראש, חלק ג, איזמיר תרל"ח, דף ג ע"ב.

239 ר"י פאלאג'י ציין כאן, וכן ציין גם בהשמטות הנוספות שהבאנו לקמן, לדברי החיד"א בספרו ועד לחכמים, ושם הדברים נמצאים בשני מקומות שונים. אכן ספר שם הגדולים סודר מחדש ע"י י"א בן יעקב, והוא כולל את כל ההשמטות וההוספות של החיד"א במקומות שונים. לכן במהדורה זו, שהיא המהדורה הנפוצה כיום, נמצאים כל הדברים הללו במערכת ספרים, ערך כסף משנה.

240 נדפסו באבות הראש, חלק ג, איזמיר תרל"ח, דף קכו ע"ד.

241 וכן כתב רמ"י שאול בספרו דובר מישרים על הרמב"ם, שאלוניקי תקפ"ח, השמטות, דף סח ע"א, לדף יב ע"א, ובסוף דבריו נסתייע גם מדברי החיד"א.

242 וראה בעניין זה גם לעיל הערה 106.

יש להוסיף, כי אפשר שגם הרדב"ז בציוניו נמשך אחר מגדל עזו,²⁴³ אלא שעניין זה דורש בירור.

ולסיום יש להוסיף כי כבר כתבנו לעיל,²⁴⁴ שהמגדל עזו לא נדפס ברמב"ם דפוס ויניציאה של"ד. אפשר שדפוס זה היה ברשותם של כמה מגדולי הדורות, וכתוצאה מכך לא היה באפשרותם לעיין במגדל עזו, ועדיין צריך בירור אם אכן זו הסיבה לכך.²⁴⁵

ב. מגיד משנה²⁴⁶

1. תולדותיו

אין בידינו פרטים רבים על מחבר הפירוש. גם שמו של המחבר לא היה ידוע בודאות,²⁴⁷ אלא היה מקובל²⁴⁸ ששמו הוא ר' וידאל די טולוזא²⁴⁹ מספרד. לאחרונה פורסמה תשובתו בעניני מסים, וממנה למדנו כי אכן מסורת זו נכונה היא,²⁵⁰ וכי ר' וידאל היה במדינת קטלוניה

243 בהל' נזירות ב, יב, ציין הרדב"ז: "בתוספתא היא". ועל כך כתבו מהדירי רמב"ם פרנקל: "כ"כ מגדל עזו ולפנינו ליתא". אגב, הכסף משנה שם העתיק רק את דברי הרמב"ם, ולא ציין מקור, וזה מצטרף לאמור בפנים. עוד דוגמה ברדב"ז בהל' נזירות י, יד: "פ"ק דנדרים... ומייתי לה נמי בפ"ק דנזיר ובכמה דוכתי". מהדירי רמב"ם פרנקל העירו שם: ל"מ בכמה דוכתי בתלמוד דידן אלא בירושלמי... ועי' הערה למגדל עזו". המגדל עזו כתב: "פ"ק דנזיר ופ"ק דנדרים ומייתי לה בכמה דוכתי". הדמיון ביניהם בולט. ועי' הערת מהדירי רמב"ם פרנקל גם על מגדל עזו. וכן ראה רדב"ז הל' ערכין ה, יא, ובהערת מהדירי רמב"ם פרנקל, ויש עוד מקומות נוספים כהאי גוונא.

244 ראה לעיל ליד הערה 49.

245 ראה לעיל הערות 49, 237.

246 חלק מהאמור כאן מבוסס על מאמרי "ספר 'מגיד משנה' שעל 'משנה תורה' לרמב"ם", קריית ספר מו (תשל"א), עמ' 554-579. לכן, בדרך כלל לא אציין למקורות שהוזכרו שם, אלא אציין למקורות שאינם שם. ברור שספרי הכללים והתולדות למיניהם כתבו אף הם פרטים חשובים, ואי אפשר בכל פרט ופרט לציין אליהם. בין הגהה להדפסה נתפרסם מאמרו של ר"ח סופר, "בענין ספר מגיד משנה מרבינו דון וידאל די טולושה ז"ל", אור ישראל נד (טבת תשס"ט), עמ' רו-רכ. בחלק מדבריו הוא דן בדברים שכבר עמדתי עליהם במאמרי בקריית ספר, ולא אפרט ולא אציין אליו בעניינים אלו, והמעין יראה דבריו במקורם, ומיניה וממני תסתיים שמעתתא בעניינים אלו. [נמה שלא הזכיר ר"ח סופר את מאמרי בקריית ספר, יש לומר שאולי לא ראהו. אבל תמה אני על דבריו בעמ' ריא-ריד, שהם חזרה על דבריו שכתב בצפונות (והתוספת שבדבריו אינה משנה את עיקר הדברים, כי הוא עצמו ביטל אותה), ולא הזכיר את תגובתי על דברים אלו שנתפרסמה אף היא בצפונות, וציינתי לכל זה לקמן בהערה 342]. אכן יש מן החדש במאמרו, בנוסף על מה שכתבתי בקריית ספר והוא חלק מהדיון שהוא דן בתואר "המחבר" שזכר ברב המגיד, שאף אני דנתי בו בפירוט במאמר זה, וזכינו לכוון זה אל זה ברוב הדברים, ועל ההבדלים בינינו יעמוד המעיין.

247 ר"י קארו בהקדמתו לכסף משנה כתב: "ושם המחבר ס' מגיד משנה שמענו שהיה אינוידאל די טולושה חברו של הרב ר' נסים".

248 המקור הקדום לכך הוא הנזכר לקמן בהערה 254, ובראש מאמרי הנזכר בהערה 246, הרחבת על כך.

249 יש כותבים: טולושה, או: טולוסא.

250 רא"ל פלדמן פרסם את תשובתו בקובץ גנוזות (בעריכת ר' משה הרשלר) א, ירושלים תשמ"ד, עמ' צג-צו. וראה בדברי המבוא של פלדמן לתשובה זו, עמ' ע-עא: "בזה עלה בידי לאשר מה שכבר קבעו קודמים לפני... שעד היום היה בגדר השערה ולא מצאו לה סימוכים חזקים לכך... כי אכן בעל 'מגיד משנה' הוא וידאל די טולושה". האישור שלו מסתמך על כך שיש הקבלה מלאה בין דברי המגיד משנה בהל' גזילה פ"ה הי"ג לבין האמור בתשובה זו שעליה חתום ר' וידאל די טולושה. ידידי המנוח ר"י תא שמע בספרו, הספרות הפרשנית לתלמוד, חלק שני, ירושלים תש"ס, עמ' 88, כתב ששמו הוא ר' אפרים וידאל,

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

שבספרד בעיר וילא פראנקא די קונפלט.²⁵¹ זמנה של התשובה הוא בין השנים ק"ד-ק"ח (1344-1348),²⁵² ונמצא שאנו יודעים סביב אלו שנים פעל ר' וידאל. ידוע לנו שהיה לו לפחות בן אחד בשם ניצק (=יצחק), שהיה אחד ממנהיגי הקהל באלקוליעא די סינקה שבמדינת ארגון.²⁵³ נראה שר' וידאל נפטר לפני פטירת הר"ן,²⁵⁴ שהייתה בשנת קל"ו (1376).²⁵⁵ בידינו מצוי חיבורו מגיד משנה על משנה תורה לרמב"ם. לא ידוע לנו על חיבורים נוספים שלו.

2. תפוצת החיבור

נעסוק עתה בשאלה מי מהראשונים ראה את החיבור מגיד משנה. שאלה זו יש לה חשיבות מרובה הן לפסק הלכה, והן ללימודה של תורה.²⁵⁶

ואין ספק שזו פליטת קולמוס (ראה לקמן הערה 253), וכבר נמשכו אחריו בפרט זה חכמים אחרים, ולכן מצאתי לנכון להעיר על כך.

251 החותמים על התשובה, וביניהם ר' וידאל, מכנים עצמם "נאמני קהל וילא פראנקא". לדברי פלדמן הכוונה ל"וילא פראנקא די קונפלט בקרבת עיר פרפינגן הקרובה לספרד, להבדיל מן וילא פראנקא די פאנדעס הספרדית, הנמצאת בדרום מערב לברצלונה".

252 פלדמן במבואו עמ' סז קבע, שסיפור המעשה אירע לאחר 1344. בין המשיבים נמצא גם ר' חסדיא קרשקש הזקן, שנפטר בערך בשנת 1348, ראה שם במבוא עמ' סט. יש להניח כי תשובת ר' וידאל אף היא נכתבה בערך באותו זמן.

253 נזכר בשו"ת ריב"ש סי' תעג (וציין לכך ר"ד קונפורטי בקורא הדורות, מהד' קסל, ברלין תר"ו, דף כז ע"א, וכתב: "ונראה שהוא בנו של בעל מ"מ"): "אלקוליעא. לנבון, ניצק וידאל דטולווא, י"א [=יברכך א-להים]. בנן של קדושים, פרי צדיק יסוד עולם. מאל אביך ויעזרך, ויצפנך בסכה, מריב לשונות ומרגשת קהלם. והחושבים עליך רעה, יסכר פיהם בלי נשמע קולם. המה יאבדו, ואתה תעמוד לדור דורים, כזוהר הרקיע וכוכבים בהלם... וחס ליה לזרעיה דמרנא נ"ע, יאמר עליך שאתה הסבות את כל אלה. ולכן, בחסדך, ולכבוד אבותיך הקדושים, ולאהבתי, תן מקום לשלום". איני דן בעצם האירוע, והמעייין ימצא זאת בדברי הריב"ש. יש כאן הד לחשיבותו הרבה של ר' וידאל האב, בעל מגיד משנה, בעיני הריב"ש. בנוסף לכך יש לשים לב כי הריב"ש מכנה את השואל בשם "בנן של קדושים", וגם בתשובה סי' שצח הוא כותב על המגיד משנה: "אחד קדוש מדבר בצדקה". מקובל כי כאשר אדם מכונה בשם הקדוש הדבר מלמד כי הוא נהרג על קידוש השם. ברם, ספק אם כך הדבר ביחס לביטוי: "בנן של קדושים". ואכן ביטוי זה נזכר בשו"ת הריב"ש גם בסי' רעב לגבי ר' יוחנן בר"ר מתתיה, ולא ידוע לנו שנהרג על קידוש השם. הביטוי נזכר גם בסי' שעה, שעז, ומדובר בשני הסימנים בר' וידאל אפרים. ברם הביטוי "אחד קדוש", אינו נמצא יותר בתשובות הריב"ש. אם אין כאן מליצה אפשר שהדבר מלמד שבעל המגיד משנה נהרג על קידוש השם. השערה זו העלה א"ה וייס, דור דור ודורשיו, ח"ה, ברלין תרפ"ד, עמ' 132, הערה 1. עם זאת יש לציין כי הריב"ש הזכירו פעמים נוספות וללא הכינוי "קדוש". גם חכמים מאחרים המזכירים את המגיד משנה, אינם קוראים לו "קדוש". אבל ר' יהודה סיד בספרו נר מצוה, שאלוניקי תקע"א, ח"ב, כללי הפוסקים, דף עו ע"ד, אות קנד כותב: "מגיד משנה, הוא הקדוש רבינו וידאל דין טולוס"ה" וכו', ונראה שנמשך אחר לשונו של הריב"ש. שמא יש לצרף לכאן את שכתב ר"ח ויטל, שער הגלגולים, ירושלים תרס"ג, דף נ ע"א: "ואלו לא בא לידי עון זה הייתי אני משלים שנותיו של הרב המגיד שלא מלא שנותיו ומת קודם זמנו, ומה שחסרו שנותיו הם מ"ד שנים".

254 בשו"ת ריב"ש סי' שפח, כתב הריב"ש לר"ן, ובתוך דבריו הוא כותב: "גם הרב אנוידל דטולווא ז"ל נטה לזה בספרו". הכוונה שם היא לספר מגיד משנה, ומכאן למדו חכמי הדורות על שמו של מחבר הפירוש. לענייננו, אם ברכת המתים היא מקורית, הרי לנו כי ר' וידאל נפטר לפני הר"ן. העיר על כך ר"ד קונפורטי בקורא הדורות, מהד' קסל, ברלין תר"ו, דף כו ע"א, והביאו הרב חיד"א בשם הגדולים ערך ר' וידאל די טולווא.

255 בשו"ת הר"ן, מהד' א"ל פלדמן, ירושלים תשמ"ד, מבוא עמ' 20-22, קבע המהדיר על סמך תעודה בארכיון של מלכות ארגון, כי הר"ן נפטר בט' בשבט שנת קל"ו (1 בינואר 1376).

256 אלו הם דברים מובנים אליהם, אבל לא תמיד מקפידים על כך. בדורנו יש קצת התערבות בנושא זה. די לציין בזה לר"ח סופר, ברית יעקב, ירושלים תשמ"ה, סימן ב, אות יג, עמ' מט-נג. ממנו הוספת עוד מקורות על אלו שנזכרו במאמרי שצויין לעיל הערה 246.

החיבור מוזכר לראשונה ע"י חכמי ספרד וצפון אפריקה:²⁵⁷ ריב"ש (פעל בשנים פ"ו-קס"ח),²⁵⁸ ר' יוסף חביבא (סביב לשנת ק"נ) בעל נמוקי יוסף,²⁵⁹ חכמי משפחת דוראן, שהם: ר' שמעון ב"ר צמח דוראן (קכ"א-ר"ד) המזכירו בתשב"ץ ח"ב סי' לד, בנו ר' שלמה (ק"ס-רכ"ז) המזכירו בשו"ת רשב"ש סי' רצו, שלט, שמב, ועוד, ור' צמח בן הרשב"ש המזכירו בשו"ת יכין ובעז ח"א סי' קלא, קלג, ועוד.

חכמי אשכנז וצרפת אינם מזכירים את המגיד משנה כל עיקר. צא וראה בדברי ר' שבתיהן:²⁶⁰ "ואין לומר דבעל תרומת הדשן ידע שהרמב"ן והריטב"א והרב המגיד והר"ן... סוברים דלא מהני תפיסה בתיקו, שהרי הדבר פשוט שבעל תרומת הדשן לא ראה מחברים אלו כלל". וכן כתב ר' בנימין סלניק, ביחס לר' יעקב וייל בן זמנו של בעל תרומת הדשן:²⁶¹ "מהשתא מי הוא זה ואיזהו שיקל ראשו נגד אלו אבות העולם להקל במקום שהן מחמירין, ופשוט הוא בעיני, שהרי מהרי"ו אילו ראה דברי אלו רבוותא לא היה מיקל בדבר כי דברי המחמירין נראה לי עיקר, ובזמן מהרי"ו בימיו ידוע הוא שלא היו מצוין בידו חיבור הרב המגיד והרמב"ן ורשב"א והר"ן". וכן כתב ר' אריה ליב ממיץ בתשובה:²⁶² "וידוע בימי בעל ת"ה [=תרומת הדשן] עדיין לא נתפשטו חידושי הרשב"א והר"ן וה"ה ומעולם לא ראה דבריהם".

ביחס לפרובנס יש לציין לר' יצחק די לאטיש שהזכיר את חיבורי הר"ן,²⁶³ בן זמנו של הרב המגיד, אבל את הרב המגיד לא הזכיר כלל. יש להניח שעדותו של ר"י די לאטיש משקפת את הנעשה בפרובנס, אם כי אפשר לטעון שהיא משקפת רק את דעתו של ר"י די לאטיש עצמו.²⁶⁴

257 היו שאמרו כי הוא נזכר גם בחידושי הר"ן לב"מ יז ע"ב: "וכ"כ הרב המגיד", אבל זו טעות וצ"ל: ה' (=הלכות) הנגיד, והערתו על כך במאמרי על הנמוקי יוסף (נזכר לקמן הערה 259), עמ' 129, הערה 73. וטעות מעין זו אירעה גם בתמים דעים ס"ס קפט: "וכן דעת הרב המגיד ז"ל", וצ"ל: וכן דעת הרב הנגיד ז"ל, ונצטרך לומר כי דברים אלו מוסבים על ראשית הסימן. אפשר גם לומר שזו הוספה מאוחרת, והכוונה אכן לדברי הרב המגיד בהלכות אישות פ"י ה"ב.

258 א' הרשמן, בספרו ר' יצחק בר ששת (הריב"ש), ירושלים תשט"ז, עמ' נב, הערה 64, ציין את המקומות הללו. יש להוסיף עוד את התשובה בסי' קיז שנרמזה שם, אבל לא צויינה, וכן את סי' קנה (בראשית התשובה).

259 במאמרי "ספר נמוקי יוסף לר' יוסף חביבא", סידרא ד (תשמ"ח), עמ' 111-162, ציינתי בכל מסכת את שמות החכמים שהזכיר ר"י חביבא, ושם ציינתי שהחיבור מגיד משנה נזכר במסכתות: ב"ק, מו"ק, תענית. מאז פרסום המאמר בסידרא ניתן להוסיף איזכור של מגיד משנה גם בנמוקי יוסף על שבת, ראה מהד' רמ"י הכהן בלוי, ניו יורק תשמ"ז, ספ"ב (עמ' נה).

260 תקפו כהן, סוף סי' ח. ראה גם לעיל הערה 42.

261 שו"ת משאת בנימין סי' צב.

262 תשובתו זו נדפסה בשו"ת בית אפרים, אהע"ז, סי' מב. בשו"ת שאגת אריה, מהד' מכוון חתם סופר, ירושלים תשל"ה, צירפו אותה בסוף הספר, ראה שם דף ערה ע"א. דברים אלו הובאו גם בשו"ת אבני נזר, אהע"ז, סי' קכא, אות יז: "וקרוב בעיני הדבר כמו שכתב הגאון שאגת אריה בתשובותיו שנדפסו בבית אפרים שידוע הדבר שמהרא"י בעל תרומת הדשן לא ראה ספרי הרשב"א והרב המגיד וכו'".

263 שערי ציון, בתוך סדר הקבלה לרבינו מנחם המאירי, מהד' רש"י הבלין, ירושלים-קליבלנד תשנ"ה, עמ' 180-181. הדברים נכתבו על ידו, כפי שהוא מספר, בשנת ה' אלפים קל"ב.

264 קשה להניח שהכיר את המגיד משנה אבל לא הזכירו כי לא נחשב בעיניו.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

גם חכמי איטליה לא ידעוהו; ודי לציין כי ר' יוסף קולון מגדולי רבני איטליה (נפטר לפי רוב החוקרים בשנת ר"מ), ואשר בתשובותיו מזכיר חכמים רבים מאוד, אינו מזכיר את המגיד משנה.²⁶⁵

אכן ביחס לחכמי המזרח נראה שחלק מהם ראוהו בכתב יד. ברור שהוא היה מצוי שם בכתב יד, שהרי שם נדפס לראשונה. ר' יעקב בן חביב ממגורשי ספרד (נפטר רע"ו), הזכיר בתשובתו שנדפסה בשו"ת ר' אליהו מזרחי (הוצ' דרום, ירושלים תרצ"ז, סי' מז) את המגיד משנה, והוא כותב שם (דף קכג ע"ב): "והלא מט"ו שנים עד היום בקרוב התחילו ימי השמד והאונס", ונראה שכוונתו לימי השמד בספרד בשנת רנ"ב. נמצא שהדברים נכתבו בשנת רס"ז, טרם שנדפס המגיד משנה. ר' אליהו מזרחי (ר"י-רפ"ה) בתשובותיו, סי' עו, כתב שאין לו מגיד משנה, אבל בסי' כ, פ, פו הביאו. נראה אפוא שהגיע אליו מאוחר, או שלא היה לפניו בתדירות, או שמא כתב תשובות אלו לאחר שהחיבור נדפס.²⁶⁶

נראה אפוא שהדפסת החיבור היא זו שגרמה לפירסומו הנרחב. האחרונים מכנים אותו בדרך כלל בשם: הרב המגיד, או באופן ארוך יותר: הרב המגיד משנה, אלא שביטוי זה אינו שכיח כל כך כקודמו.

מצויים כיום מספר כתבי יד חלקיים של החיבור, כפי שאנו למדים מקטלוג בית הספרים הלאומי. עובדה זו מלמדת כי חיבור זה היה מפורסם, באופן יחסי, עוד טרם המצאת הדפוס. לאור ממצא זה, מסתבר שהוא היה מפורסם יותר מחיבור מגדל עוז.²⁶⁷

בדיקת כתבי היד מעלה שאין הבדלים ביניהם לבין הנדפס, פרט לכתב יד אחד הנמצא בספריית פטרבורג ומספרו 0079.²⁶⁸ בכתב יד זה המכיל את הפירוש על נזיקין וקנין, יש

265 ר' משה בנבנשתי בשו"ת פני משה, קושטא שנת הבית הזה, סי' עו, דף קפו ע"א כתב: "ובודאי דמהרי"ק לא ראה דברי ה"ה משנה שבזמנו עדיין לא נדפס שהרי בזמן הרא"מ עדיין לא נדפס וכנראה מתשוב' הרא"ם שבח"א סי' עה [במהד' דרום, ירושלים תרצ"ז, הוא סי' עז] ששם כתב הרא"מ שלא היה לו מגיד משנה ... ע"כ אילו המהרי"ק היה רואה דברי ה"ה לא הוה מהדר להכריח כן מכח פלפול". יש לציין לספר חידושי ופירושי המהרי"ק (על התורה, הרמב"ם והסמ"ג), מהד' רא"ד פינס, ירושלים תשל"א, עמ' 180 פ"ג ה"ב, ועמ' 186 פ"ח ה"א, שהזכיר בהם את המגיד משנה. נראה לי כי אלו דברי התלמידים, ראה שם במבוא עמ' ה, שכבר ראו את המגיד משנה בדפוס קושטא. קצת ראייה לדבר מצאנו בעמ' 179 ששם מצטט מהגהות מימוניות, אבל זו טעות וצ"ל מגיד משנה, וכנראה שהתלמיד הוטעה מדפוס קושטא ששם נדפסו הפירושים בצד ימין ושמאל של דברי הרמב"ם, ונתחלפו לו הצדדים. ראה לעיל הערה 47.

266 ראה הערה קודמת. לאחרונה נתפרסם מאמרו של רי"ח סופר "על סופרים וספרים", בקובץ בית אהרן וישראל, שנה כג, גליון ו (קלח), תשס"ח, ובעמ' קב ציין לדברי רי"ח פאלאג'י בספרו כל החיים, כללי הפוסקים, מערכת מ' כלל נד, דף כג ע"א שציין לשו"ת פני משה (ציינתיו בהערה קודמת, וכן ציינתיו כבר במאמרי המוזכר בהערה 246, ונעלמו מעיני באותה העת דברי רי"ח פאלאג'י). רי"ח סופר הקשה על כך שהרי מצאנו שהרא"ם מזכיר את הרב מגיד משנה, הן בתשובותיו והן בפירושו לרש"י על התורה, ונשאר בצ"ע. עוד הוסיף רי"ח סופר וכתב כי לא מצא זאת בתשובת פני משה בחלק א כפי שציין רי"ח פאלאג'י, אלא רק בחלק ב. אבל כן הוא להדיא בחלק א, וכמצויין בהערה הקודמת, וצדק רי"ח פאלאג'י בציונו. עוד ציין רי"ח סופר למהרח"ש בקונטרס עיגונא דאיתתא [ד"ה ועוד ראייה דגרסינן התם] שכתב להדיא כי הרא"ם לא ראה את דברי המגיד משנה וכמו שהוא עצמו כתב בתשובותיו בסימן הנזכר. ורי"ח סופר כתב עליו שדבריו צ"ע לאור כל מה שראינו עד עתה ביחס לרא"ם.

267 על כתבי היד של מגדל עוז ראה לעיל ליד הערה 45.

268 צילומו בבית הספרים הלאומי, מכון לתצלומי כתבי יד עבריים, ומספרו F64030-64035.

קיצורים ויש גם הוספות על הנמצא לפנינו, ויתכן שהוא משקף מהדורה כל שהיא של החיבור, אבל הדבר דורש בדיקה יסודית, ואין כאן המקום להרחיב.²⁶⁹

3. היקף החיבור

הפירוש נדפס לראשונה במשנה תורה לרמב"ם, קושטא שנת רס"ט, והוא מקיף רק ששה ספרים: זמנים, נשים, קדושה, נזיקין, קנין ומשפטים.²⁷⁰ אכן גם בספרים אלו יש ארבעה מקומות שחסר בהם הפירוש למקצת ההלכות. חסרונות אלו הושלמו במשנה תורה דפוס ויניציאה רפ"ד, ואחריו בדפוס של"ד. אכן אחת ההשלמות אינה מקורית ואין היא של ר' וידאל.²⁷¹ עדיין חסרים חלקים שלמים בפירוש, והם: הל' שקלים, הל' קידוש החודש, הל' נערה בתולה, הל' סוטה, הל' שחיטה, הל' רוצח ושמירת הנפש, הל' שלוחין ושותפין, הל' עבדים. אמנם הל' שחיטה הושלם בדפוס ורשא, תרמ"א-תרמ"ב, על פי כתב יד שרכשו המדפיסים, אלא שנעלם מעיניהם שהפירוש הזה כבר נדפס. יתר על כן, הפירוש אינו לר' וידאל אלא לר' יהודה ב"ר שלמה כלץ, מחכמי תלמסאן, שנולד בשנת ר"ס (1500) בקירוב.²⁷² ר' יהודה כתב פירוש על הלכות שחיטה בשם מגיד משנה, שנדפס בספר זבחים שלמים לר' אברהם אנקאווא, ליוורנו תרי"ח. המדפיסים בוורשא, שפירוש זה הגיע לידם בכתב יד, הוטעו כנראה על ידי שמו "מגיד משנה",²⁷³ וייחסוהו לר' וידאל.²⁷⁴

269 ראה דוגמא להבדל זה לקמן הערה 336.

270 במאמרי הנ"ל (הערה 246) עמ' 557, הראיתי כי סדר כתיבת הפירוש, אינו לפי סדר הספרים שכתב הרמב"ם. אבל לאור מה שכתבתי בספרי עמודים בתולדות הספר העברי, כתיבה והעתקה, ירושלים תשס"ה, עמ' 48-68, יתכן וההוכחות לסדר כתיבת הפירוש אינן מוכרחות.

271 כוונתי להשלמה של שני הפרקים הראשונים וחלק מפ"ג של הל' גירושין, וכפי שכתב בכסף משנה, הל' אישות פכ"ג ה"ז, וראה במאמרי הנ"ל (הערה 246) עמ' 562. ברמב"ם פרנקל קראוהו בשם מפרש, ע"ש. יש להעיר כי בתשובת מהר"ם אלשקר סי' כג כתוב: "אחר שזכני השם ובאתי לארץ מצרים מצאתי מגיד משנה מכתבת היד", וחזר על כך בתשובה כד: "ודברי הרב בעל המגיד ז"ל שמצאתי ספר אחד מכתבת יד [אם הכוונה היא לספר המכיל רק את הפירוש מגיד משנה, הרי לנו שהיו השלמות למגיד משנה כחלק בלתי נפרד מהחיבור כולו. יש"ש] והיה כתוב בו אותו פרק שחסר מספר הדפוס [חסרים יותר משני פרקים, ואולי לא דק בלשונו, או שהשלמה לא היתה מלאה. יש"ש]. מהר"ם אלשקר מתייחס להל' גירושין ב, ו, והביאו הכסף משנה שם. אבל כאמור הייחוס למגיד משנה הוא מוטעה, וכפי שהעירו על כך ברמב"ם פרנקל. ההשלמה להל' אישות פ"ז הי"ח עד פ"ט נעשתה על פי דברי הכסף משנה, שהעתיק השלמה זו מספר מוגה.

272 משפחת כלץ העמידה מספר חכמים בעלי אותו שם, ולפיכך יש מבוכה בזמנם. רש"ז הבלין במאמרו "לתולדות משפחת אלכלץ", קרית ספר מט (תשל"ה), עמ' 643-656, בירר זמנם של בני המשפחה, ועל פיו כתבתי בפנים את שנת הולדתו. בעמ' 653-656, הוא דן במיוחד בחיבור מגיד משנה ובמחברו, וציין לחוקרים שעסקו בו.

273 חכמים נוספים הוטעו בזה, ואציין כאן לרמ"מ כשר, שדבריו הובאו לקמן ליד הערה 375.

274 הראשון שעמד על כך הוא ר"ש ליברמן, בתוספת ראשונים לחולין, עמ' 217 הערה 1. הוא הוסיף וציין שמצאנו גם פירוש נוסף לרמב"ם בשם "מגיד משנה", שהזכירו ר"י קארו בסוף שו"ת אבקת רוכל, והראה שאין הוא המגיד משנה של ר"י כלץ. במאמרי (לעיל הערה 246), עמ' 563, כתבתי שכדאי להוסיף על דברי ליברמן שאולי פרשן זה על הלכות שחיטה הנזכר באבקת רוכל הוא זה שהשלים את פירוש מגיד משנה במקומות שאנו יודעים שאין הוא לר' וידאל (כגון בהל' גירושין שני פרקים ראשונים וחלק מפ"ג ועוד). ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, גיטין, עמ' 890, הערה 11, כתב על דבריי, כי מה שהוספתי על דבריו "נמצא הכל אצלי במקומו שם". כוונתו לומר שהוא כבר ציין למגיד משנה הנזכר באבקת רוכל, ולא קראתי שמו על כך, וצדק בזה. אבל בעיקר דבריי שם, הוספתי על דברי ליברמן את

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

מן הראוי כאן להוסיף את שכתב ר' יוסף אבן וירגא:²⁷⁵ "מצינו א'ד' [=איכא דאמרי] דלא פליג ואין המחלוקת אלא בנוסח המימרא כן הביא מגיד משנה הלכות ברכות ס' ב' זה לשונו הני תרי לישני חדא טעמא אית להו ואין לשם חלוקה אלא בשינוי המימרא בלבד" וכו'. הדברים מפליאים, שהרי אין מגיד משנה על הלכות ברכות. ר' שמואל ולדברג²⁷⁶ כתב כי לפנינו שיבוש הואיל ואין מגיד משנה על ברכות, אלא כך נמצא בכסף משנה הל' ברכות א, יב בשם תשובת הרמב"ם.²⁷⁷ אבל לא ברור מדבריו כיצד יש להגיה את האמור בשארית יוסף.²⁷⁸ נציין שאין לתלות את הדברים בשיבוש המדפיסים, כיון שבשארית יוסף כתב ידו של המחבר, הנמצא בספרית בית המדרש לרבנים בניו יורק ומספרו Rab.960,²⁷⁹ כתוב: "כן הביא מגיד משנה הל' ברכות ס"ב ז"ל", וצריך בירור מה היתה כוונתו של ר"י אבן וירגא.²⁸⁰

על יסוד הפניות שונות של הרב המגיד לדברי עצמו, מסתבר כי חיבר פירוש גם על חלקים נוספים של משנה תורה; או אולי רצה לחבר ולא הספיקה לו השעה. מכל מקום על הספרים: זרעים, עבודה, קרבנות, טהרה, לא מצאנו בדבריו כל עדות על כוונתו. הואיל ואין בידינו הקדמה כללית לפירוש, אלא רק הקדמות לספרים עצמם (שנודן בהן בהמשך), אין אנו יודעים בודאות מה היתה דרכו בבחירת הספרים אותם מצא לנכון לפרש. אבל נראה

ההשערה, שאולי מגיד משנה זה הוא גם המשלים את שאר המקומות החסרים במגיד משנה שלפנינו. עוד ציינתי שם גם לדבריי בספ"ג, עמ' 559, שגם בהם שם יש תוספת על האמור בדברי ליברמן כפי שיראה המעיין, ולזה כיוונתי באומרי שם כי "כדאי להוסיף" על דברי ליברמן.

275 שארית יוסף, נתיב הפלוגתא, כלל י. העתקה בפנים היא על פי דפוס ראשון, אדריאנופולי שי"ד, שנדפס בחיי המחבר.

276 דברי שמואל, קראקא תרמ"ט, כלל יז, לט ע"א. הוא ציין שם שר"י הורוויץ בספרו של"ה חלק תושבע"פ כלל ה' בד"ה מצינו, ומהר"י חאגיז בספרו תחלת חכמה, שער ג פ"ב כלל סה, העתיקו כן משארית יוסף מבלי לומר מאומה. והוסיף כי גם בספר פחד יצחק, ערך איכא דאמרי העתיק מהשל"ה מבלי לומר מאומה.

277 מעין זה מצאנו לר"י לנדא שבחיבורו דגול מרבבה בגליון שו"ע יו"ד קנז ס"א הביא את מגיד משנה בהלכות יסודי התורה. ברור שכתב כן אגב שיטפיה וצ"ל: כסף משנה. וכבר העיר על כך החיד"א בספרו טוב עין ס"י יח, אות צו. ראה בהערה הבאה שאין לומר הסבר זה בדברי ר"י אבן וירגא.

278 ר' יהודה סיד, נר מצוה, ח"ב, שאלוניקי תקע"א, כלל יח אות כב, דף לב ע"ד-לג ע"א, ציין למספר חכמים שהביאו דברים אלו מבלי להעיר מאומה, אבל הוסיף כי ר"א אלפנדרי בספרו יד אהרן (איזמיר תצ"ה, בסוף או"ח, דף קס ע"ב, סי' פא) כתב זאת משם הכסף משנה. ועל כך, שהדברים הובאו משם כסף משנה, כותב ר"י סיד כי קשה לו להגיה כך בדברי שארית יוסף, שהרי הרב בעל שארית יוסף קדם בזמן למרן ר"י קארו. ועל כן הוא מציע שתי אפשרויות כפתרון. האחת, אפשר שלר"י אבן וירגא היה מגיד משנה על ברכות בכתב יד, וגם שם הובאה תשובת הרמב"ם. אפשרות שניה כי ר"י אבן וירגא ראה את דברי הכסף משנה בכתב יד לפני שנדפסו. אין מן הצורך לומר כי שתי האפשרויות אינן מתקבלות על הדעת. נציין שדברי ר' שמואל ולדברג ור' יהודה סיד הובאו בבית אהרן לר"א מגיד, כרך ה, ניו יורק תשכ"ח, כלל ואיבעית אימא, עמ' רז.

279 על פי הרשום בקטלוג הספריה של בית המדרש לרבנים, מספר מערכת 000076242, כתב יד זה הועתק מדפוס ראשון. ברם דניאל כהנא, הכותב עבודת ד"ר על ספר שארית יוסף, מסר לי כי קביעה זו אינה נכונה, ויש שינויים בין כתב היד לבין הנדפס, וככל הנראה כתב היד משקף טיוטה ראשונה של שארית יוסף.

280 בתחילה היה נראה לי שהפתרון הוא שבשארית יוסף היה כתוב: מ"ע. המדפיסים חשבו בטעות שכתוב: מ"מ, והם פתרו זאת: מגיד משנה. אבל הם טעו ויש לפתור: מגדל עוז, כיון שתשובת הרמב"ם הזו הובאה במגדל עוז. מגדל עוז על ספר אהבה נדפס בדפוס ראשון יחד עם הרב המגיד. בדפוסים מאוחרים השמיטו את התשובה מן המגדל עז, כפי שהשמיטו ממנו את השגות הראב"ד, ועל כך ראה לקמן, כי שמכו על כך שהיא הובאה בכסף משנה. אלא שהשערה זו אינה אפשרית לאור כ"י המחבר הנ"ל.

מהאמור עד עתה, שר' וידאל כתב פירוש, או רצה לכתוב פירוש, רק על הלכות הנוהגות בזמן הזה.

4. מהדורותיו

השוואה בין הדפוסים הראשונים שבהם הודפס הפירוש מלמדת כי קיימים שינויים בין דפוס קושטא רס"ט, לבין דפוס ויניציאה של"ד. בדיקת השינויים מלמדת כי ככל הנראה דפוס של"ד משקף מהדורה מתוקנת של הפירוש.²⁸¹ לאמור, ר' וידאל עבר על פירושו פעם נוספת והגיהו ושיפרו, אבל לא ניתן לומר כי לפנינו מהדורה בתרא.²⁸² עם זאת יש לדעת כי לא תמיד השינויים הם מידי המחבר, אלא פעמים שלפנינו טעויות שאירעו בדפוס של"ד.²⁸³ בדפוס יושטיניאן, שנת ש"י, נרשמו בגליון ציוני הדפים לתלמוד בבלי בדברי המגיד משנה.²⁸⁴ אולם בדפוס של"ד לא הוכנסו ציונים אלו לדברי המגיד משנה, וגם לא נדפסו בגליון. אין לדעת מדוע השמיטו המדפיסים את הציונים הללו, וניתן לשער השערות שונות. הם חזרו ונדפסו, בתוספת על הציונים הקודמים, בדפוס אמשטרדם תס"ב.

5. דרכו בפירוש

(א) חשיבות הסדר להבנת דברי הרמב"ם

פירושו של ר' וידאל מתחיל בהקדמות²⁸⁵ שכתב לכל ספר אותו פירש. בהקדמתו לספר זמנים יש מעין פתיחה קצרה שנעתיקנה מיד, ולכן נראה שנכתבה ראשונה.²⁸⁶ כך גם עולה מלשונו בפתיחה הקצרה: "והנני מגלה... בספר זה וביתר הספרים", וא"כ ספר זה נתפרש לראשונה. וזה לשונה של פתיחת ההקדמה:

281 על המקורות שעמדו לפני מדפיסי של"ד, שעל פיהם שינו את דפוס קושטא, ראה במאמרי הנזכר (לעיל הערה 246), עמ' 564, וכן בספרי עמודים (לעיל הערה 270) עמ' 184. רד"צ הילמן כתב לי כי לדעתו מדפיסי של"ד לא הדפיסו ישירות על פי דפוס ויניציאה מוגהים, אלא הם הדפיסו על פי דפוס קושטא שהועברו אליו התיקונים מן דפוס ויניציאה המוגהים, ואין כאן המקום להאריך בזה.

282 ראה בספרי עמודים (לעיל הערה 270) עמ' 184-188. יש להוסיף, כי בשבעה עשר מקומות כותב ר' וידאל: "ואחר כך מצאתי" (שבת ב, כ; יו"ט ח, כא; איסורי ביאה יג, ז, ועוד), ביטוי שיכול ללמד על תוספת מאוחרת, כפי שכתבתי בספרי הנ"ל עמ' 141-142.

283 כגון באיסורי ביאה יט, סה"ט, נדפס בשל"ד: "בירושלמי מפרש דקנס הוא... בשכניו". ונכתב על כך בספר הגהות הרמ"ך (לקמן הערה 312) עמ' קלא הערה 6, כי דברים אלו אינם מדברי הרב המגיד, אלא "השגת הרמ"ך היא שנשתרבה לתוך המ"מ בדפוס ויניציאה של"ד (ובמ"מ בדפוסים שקדמו לו ליתא) ובא להם מתוך שהגיהו ספרם מספר שבגליונותיו נכתבו השגות הרמ"ך ותקוני השמטות המ"מ, ודימו שלשון זה מהשמטות המ"מ הוא, אבל המעיין יכיר שאינו לשון המ"מ. ועוד תדע שנמצא בכתה"י שלפנינו תוך השגות הרמ"ך".

284 ראה לעיל הערה 92, שם הובאו דברי המדפיסים של רמב"ם מהד' יושטיניאן, שנת ש"י, שהודיעו כי הוסיפו ציוני דפים למגיד משנה, וכפי שצינתי שם, הם נוספו בעיקר מהלכות נזיקין ואילך.

285 ר' וידאל לא קרא להן הקדמות, ואכן בדפוס קושטא לא נדפסה הכותרת: הקדמה, אלא כותרת זו נוספה מאוחר יותר, וראה לעיל הערה 28.

286 אבל יתכן ורצה לכתוב הקדמה כללית, ראה הערה הבאה.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

אמר הכותב, כאשר עלה במחשבת רבינו לחלק משפטי התורה וחוקיה ומצותיה וכל עניניה בכלל ופרט, לספרים ולהלכות, ולפרקים, לא ראה לעשות החלוקה הזו בלא סדר ישר. כי מן הראוי לכל אדם לסדר מאמריו בקדימה ואיחור כפי מה שיראה בעיניו. ואף גם זאת בהיותו מדבר במבחר המאמרים, והם דרכי הישרים, כי יש לו לעיין ולדקדק איזה דבר יקדים ואיזה דבר יאחר. ולזאת רבינו אשר היה באמת בוחר סדר מנין ספריו בסדר נכון כמו שיתבאר²⁸⁷ בביאור פתיחת החבור. ואחר כך סדר בכל ספר הלכותיו גם כן בסדר נאה מאד. והנני מגלה טעם סדרו בהן בספר זה וביתר הספרים אשר יגמור השם עלי לדבר בהם ולבאר עניניהם.

בהמשך נותן ר' וידאל טעם לסידור הלכות הספר, דהיינו מדוע בחר הרמב"ם לסדר את הספר כך: הלכות שבת, עירובין, שביתת עשור, שביתת יו"ט וכו'. לאחר זאת נותן ר' וידאל טעם לסידור הפנימי של הלכות שבת, עירובין וכו', ואף כאן הוא מקדים ואומר:

אמר הכותב, יותר שהיה רבינו חכם בדיני התורה ודבריו בהם צוף דבש אמרי נועם. עוד און וחקר ותקן בהפלטת סדורו בספריו, ולמד דעת את העם בהיות כל דבר דבור על אופניו, וכל ענין מיושב במקומו. לזאת כל בקי בספריו, ואשר יחפוץ לבוא חדריו, כי מקדם מלך ובית ממלכה סטריו, יערב לו לדעת סדור רבינו במאמריו. על כן ראיתי לכתוב סדורו באלו ההלכות, כי המה ארוכות ורבות התועלת ותמיד נצרכות, להקל אל הרוצה למצוא דברי החפץ על הרשום בכתב אמת.

ר' וידאל רואה את ענין הסדר כמפתח להבנת דברי הרמב"ם, ולכן בסוף הקדמה זו הוא כותב:

אמר הכותב, מהפלטת רבינו בשמירת הסדר היה לשנות בקצת מקומות קצת דינין להיות לכל אחד מהן מבוא בעינים חלוקים כפי החלוקה הישרה שנחלקו מאמריו ונסדרו. ולפיכך ראוי למעיין להתבונן בזה. וכבר ראיתי למי שהיה בקי בספריו שלא הרגיש בנמשך אחרי זה, רצוני לומר שבהיות לדין אחד מבוא בשני ענינים, יבאר רבינו חלק אחד במקומו הראוי לו, והחלק השני במקומו האחר, ויעיין המעיין בדין ההוא וימצאהו במקום אחד מבלתי שלמות חלקיו ויתמה על זה. וכבר נמשך זה אצל הרב הגדול ר' שלמה בן אדרת ז"ל שכתב בספר עבודת הקודש בדין הפלגה בספינה דבר זה לשונו, גם הרב רמב"ם ז"ל ראיתיו כמבריה איסורו שכך כתב בפרק כ"ד מפליגין לים הגדול לדבר מצוה ופוסק עמו לשבות ואינו שובת כו', ע"כ. כתב היתר דבר מצוה ולא כתב איסור שלא במקום מצוה, והניחו במשמע במכלל היתר במקום מצוה אסור שלא במקום מצוה, עכ"ל. ורבינו כתב דין זה על השלמות פרק שלשים. וכיוצא בו יש הרבה. ואני העירות

287 מלשון זה משמע שר' וידאל עתיד לפרש בפתיחת החיבור את סדר הספרים של הרמב"ם, וא"כ משמע שרצה לכתוב פתיחה כללית. ברם אולי צ"ל: נתבאר, וכוונתו לדברי הרמב"ם עצמם בראש חיבורו, וא"כ אין ראיה שר' וידאל רצה לכתוב הקדמה כללית.

בצדק זה בחזקת ידי ברוב המקומות,²⁸⁸ וידעתי השלים כלן, כי כל דבריו נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת.

הרי לך כי כתוצאה מחשיבות הסדר מצא הרמב"ם לנכון לכתוב פרטים שונים של דין מסויים בשני עניינים, כדי שכל פרט יהיה כתוב במקומו הראוי לו. דברים אלו, לפי הסבר ר' וידאל, נעלמו מהרשב"א, שלפיכך הקשה עליו, אבל ידיעת הסדר של דברי הרמב"ם מיישבת קושי זה.²⁸⁹

(ב) הקדמות

ההקדמות של ר' וידאל שהגיעו לידינו הן לשלושה ספרים בלבד: זמנים, נזיקין וקנין,²⁹⁰ ואילו לשאר הספרים אבדו הקדמותיו.²⁹¹ אבל גם מההקדמה לספר זמנים, שהיא נראית ראשונה מבין אלו שיש בידינו, אין אנו יודעים מה דרכו של הרב המגיד. אכן, העובר על פירושו יכול להסיק ממנו מה רצה הרב המגיד להשיג בפירושו. וכבר ר"י קארו בהקדמתו לכסף משנה כתב על דרכו של הרב המגיד: "גילה מקום מוצא כל דין ודין, ואם הדין ההוא שנוי במחלוקת נתן טעם לשבח למה פסק כן, וכן יישב ותירץ השגות הרב ר' אברהם בן דוד".

(ג) גילוי המקורות ופירושים

הבה נפרט קצת יותר. כדי לגלות את מקורותיו של הרמב"ם השתמש הרב המגיד הן בכתוב והן בכל ספרות חז"ל, ואין מן הצורך לציין זאת. אמנם לעתים הדברים פשוטים בעינינו, והוא מסתפק בציון כללי, כגון²⁹² בריש הל' שביתת עשור: "זה מבואר בכתוב ונזכר בתלמוד"²⁹³ בכמה מקומות. הוא גם אינו נמנע מלומר כי לא הצליח לגלות את מקורו של

288 לדוגמה: הל' שבת ה, ז: "ודין יו"ט כתוב פ"ד מהל' יו"ט". או: הל' יו"ט א, כ: "וענין דבר שיש לו מתירין יתבאר בארוכה פט"ו מהל' מאכלות אסורות, והתר כפיית כלי על הביצה מבואר בפרק כה מהל' שבת". ועוד.

289 לשאלת הסדר במשנת הרמב"ם, ראה ר"י טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, פרק רביעי, המוקדש כולו לדיון בשאלה זו. טברסקי הזכיר בדבריו, בין השאר, גם את הקדמת המגיד משנה, והמעין ימצא את לפי המפתח. גם ר"מ שליטא בספרו שערי ההלכה, ירושלים תשמ"ג, הקדיש את פרק ג לדרך הרמב"ם ושיטתו בסדר, והביא מדברי המגיד משנה.

290 יש לציין כי בהקדמות לספר קנין אין הסבר לסידור הפנימי של הפרקים, אלא נכתב תוכנם של הפרקים ותו לא. דבר זה אינו תואם את דרכו של ר' וידאל בשאר ההקדמות. הדבר תמוה בעיני, ואיני יודע הסבר לכך.

291 אמנם בדפוס ויניציאה רפ"ד נמצאות הקדמה לכל אחת מחמשת ההלכות של ספר משפטים. ההקדמה להל' שכירות נדפסה בראש הספר עוד לפני פירוש המגיד משנה, ולפיכך אין לה כותרת. גם שאר ההקדמות נדפסו ללא כותרת ולפני פירוש המגיד משנה, אבל הואיל והן משולבות בתוך דברי המגיד משנה, נוצר הרושם כי הן משל המגיד משנה. לכן בדפוס אמשטרדם ואילך נוספה להן כותרת: הקדמת הרב המגיד. אבל כבר הוכחתי במאמרי (לעיל הערה 246), עמ' 566-567, כי אין הן מעשה ידיו של ר' וידאל, הן מצד התוכן והן מצד הלשון. ברמב"ם פרנקל הכותרת לכל הקדמה והקדמה היא: מפתח, ובהערה הוסיפו כי אין היא של ר' וידאל, והסתפקו בתיאור המצב בדפוסים השונים בדומה למה שכתבתי כאן, אבל לא עמדו על התוכן והלשון של ההקדמות.

292 בדרך כלל אסתפק בציון אחד כדי לא להאריך, אבל יש לדעת כי יש עוד מקומות נוספים כדוגמתן.

293 כך בדפוס קושטא ובדפוס ויניציאה רפ"ד וש"י. אבל בד"ו של"ד נדפס: בגמרא, וכ"ה גם ברמב"ם פרנקל, ונוסח הדפוסים הראשונים עדיף. עם זאת יש לציין כי גם בדפוסים ראשונים לא תמיד נדפסה המלה תלמוד, ולעתים הדפיסו במקומה את המלה גמרא. וראה לעיל הערה 182.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

הרמב"ם, כגון בהל' אישות ב, טו: "זה לא ידעתי מאין הוציאו רבינו... ועדיין לא ידעתי מנין לו מ"ש וצ"ע"; או שהוא אומר כי דברי הרמב"ם אינם מתיישבים עם משמעות הסוגיא.²⁹⁴

היינו מצפים כי למקורות שר' וידאל מביא, הוא יצמיד את פירוש רש"י, כפי שנוהגים בדרך כלל רוב הראשונים. אבל המעיין יראה כי פעמים רבות הוא מביא את המקורות ללא הסבר, אלא סומך על המעיין. יתר על כן, פעמים רבות הוא מצמיד אליהם את דברי הרשב"א או הרמב"ן ולא את דברי רש"י.²⁹⁵ ואכן כבר כתבו האחרונים כי ר' וידאל הולך אחר דברי הרמב"ן ובעיקר אחר דברי הרשב"א,²⁹⁶ והוא בר סמכא בהבנת דברי הרשב"א.²⁹⁷ ר' וידאל מביא גם פירושים נוספים בצורה אנונימית: כתבו הגאונים, המפרשים,²⁹⁸ ויש מי שפירש, ויש מי שכתב,²⁹⁹ ויש אומרים,³⁰⁰ האחרונים,³⁰¹ ועוד.

- 294 הל' שבת ט, ח: "הכלי שכתב רבינו הוא מתמיה אצלי כי לפי הסוגיא... ודברי רבינו צ"ע".
- 295 מעניין לציין כי לפי חיפוש בתקליטור של פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן במגיד משנה, רש"י נזכר כאלף (1000) פעמים, ואילו הרשב"א מוזכר כאלף וארבע מאות (1400) פעמים. הרמב"ן מוזכר כשמונה מאות וחמישים (850) פעמים.
- 296 כתב הרדב"ז בתשובותיו סי' שני אלפים שטז: "ובעל המגיד משנה היה תלמידו של הרשב"א". וכתב על כך החיד"א בשם הגדולים ערך ר' וידאל די טלושא: "ומ"ש דהרב המגיד היה תלמידו של הרשב"א הוא קצת רחוק, כי האף אמנם שמעתתיה דהרשב"א בפומיה לא זו מחבבה מ"מ לא ראינו שמזכירו בתואר רבו כלל, גם מסדר זמנים אינו נראה כן. לכן נראה דמ"ש תלמידו של הרשב"א לא דוקא רק כוונתו שהולך בעקבותיו תמיד". אכן הכינוי תלמיד אינו מציין בהכרח לימוד ישיר, ראה מה שכתבתי לעיל הערה 147 וצורף לכאן. שם ציינתי לדברי רי"ח סופר שהתייחס לדברי החיד"א הללו.
- 297 כך כתב ר' חיים שבתי בתשובות מהרח"ש, חלק אבן העזר, שאלוניקי תיא, סי' לא, דף קנד סע"ב (מהד' חדשה ירושלים תשס"ג, דף שיא ע"ב): "שכבר נודע שהרב המגיד לא זו ידו בכל דבריו מדברי הרשב"א, כנראה היות דברי הרשב"א שלחן ערוך לפניו ועושה עיקר גדול מדבריו ולזה אין ספק שמפיו אנו חיים". הביאו יד מלאכי, כללי הרב המגיד, אות ב, אלא שהוסיף משפט נוסף: "היכא שיש חילוק דעות לידע איך היא סברת הרשב"א". המעיין בדבריו סבור שאלו הם דברי ר' חיים שבתי, ולא היא, אלא דברים אלו הוסיף היד מלאכי לצורך הסבר.
- 298 הואיל וביטויים אלו מופיעים במקומות רבים, לא ראינו טעם לציין אליהם.
- 299 כתב החיד"א בשם הגדולים ערך ר' וידאל די טלושא: "וכתב מהריק"ש בתשובותיו כ"י סי' קי"ג [=אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג, דף קסה ע"א] דהר"ן והרב המגיד כל א' כתב על חבריו ויש מי שכתב". יש לציין לדברי הרב המגיד בהל' שבת א, ד: "ויש מי שכתב שאם לא היה נהנה מאותה מלאכה שנעשת בשביל אותו מעשה אע"פ שהמלאכה היא הכרחית להעשות בשבילו מותר לעשות המעשה וזה דעת בעל הערוך. ויש מי שכתב פטור אבל אסור". הרי לנו שני "יש מי שכתב" באותו עניין, אם כי כאן פירש בעצמו שהראשון הוא בעל הערוך. אבל בהל' יו"ט ב, י כתב: "ופירוש כדי שיעשו יש מי שכתב כדי שילך לפרדס או לגן שממנו היו הפירות וילקוט ויביא כאן. ויש מי שכתב שאם הוא רחוק שרי כשיעור שהיית חוץ לתחום". הרי לנו שני "יש מי שכתב" באותו עניין. וכן מצאנו גם בדבריו בהל' שופר א, ה; גירושין ד, יא; איסורי ביאה י, ז; מאכלות אסורות ו, כא, ועוד. וראה לקמן הערה 312.
- 300 יש לציין כאן לדברי הש"ך בחו"מ סי' קכו סק"ט שכתב על דברי המגיד משנה הלכות מכירה ו, ח: "גם יש מי שכתב דכל שקנה במעמד שלשתן אינו יכול למחות ויש אומרים דחוזר ומוחל", כי "יש מי שכתב" הואיל וכתבו הרב המגיד בלשון יחיד, היינו דעת יחיד, ונדהה מפני "יש אומרים" שהם דעת רבים". עוד כתב כי כיון שסיים הרב המגיד בדעת יש אומרים, משמע שסבור כמותם. ר' יצחק נבון בספרו דין אמת, חו"מ שם, דף כח ע"ד, חלק על הדיוק הראשון, וכתב שאינו דיוק. וראה בעניין לשון הפוסקים, מה כוונתם בכותבם "יש אומרים" וכד', גם בשדי חמד, כללי הפוסקים, סימן יג, אותיות יח-כג, ושם ציין לספרי האחרונים, ודומה שלא הזכיר מקורות אלו.
- 301 כתב הרדב"ז בתשובותיו ח"ו סי' ב אלפים שטז: "הרי כתב בעל מ"מ שכן הכריחו האחרונים, והאחרונים הם הרמב"ן והרשב"א והרא"ה והריטב"א שהיו קרובים לדורו".

(ד) השגות הראב"ד והרמ"ך

ברור שר' וידאל מפרש את המקורות בהתאמה לפירושו של הרמב"ם. אבל יחד עם זאת, הוא רואה צורך להביא בפירושו גם דעות של מפרשים ופוסקים שלא כרמב"ם. כמעט בכל מקום שהרשב"א חולק על הרמב"ם הוא מזכיר את שיטתו, וכבר ציינו בסעיף הקודם כי הוא מביא פעמים רבות מאוד את הרשב"א³⁰² וגם את הרמב"ך³⁰³. יש שהוא מכריע בין השיטות השונות, ויש שמשאיר זאת בצריך עיון.³⁰⁴ כחלק מבירור המקורות, הוא מביא את כל השגות הראב"ד ודן בהן. במקום שאין הוא מביא השגה מסוימת יש לברר מה טעם לא הביאה.³⁰⁵ מובן שהוא משתדל ליישב את שיטת הרמב"ם, הן על דרך הבנת דברי הרמב"ם עצמם,³⁰⁶ הן על דרך פרשנות הסוגיא, והן על יסוד שינויי נוסח בסוגיא,³⁰⁷ אבל יחד עם זאת הוא גם אומר אם דברי הרמב"ם הם שיטה יחידאית.³⁰⁸ הוא גם אינו מהסס מלומר במפורש כי הוא מסכים עם השגת הראב"ד,³⁰⁹ ודברי הרמב"ם אינם מתיישבים, ומשאירם בצ"ע.³¹⁰ כך הדבר גם ביחס להשגות ר' משה הכהן (רמ"ך).³¹¹ אגב כך נאמר, שלכאורה הוא מזכיר

- 302 בהלכות יו"ט הוא מביא כמעט את כל חידושי הדינים הנמצאים בעבודת הקודש לרשב"א.
- 303 בהלכות הנמצאות בתורת האדם הוא מביא כסדר את דברי הרמב"ך.
- 304 הל' שבת ח, ט: "מדברי רבינו נראה... וכבר הקשו מזה לרבינו... ומכל מקום אין זה משמעות הסוגיא ודברי רבינו צ"ע".
- 305 יש מקומות שאין הוא מתייחס להשגות הראב"ד, ראה לדוגמה הל' שבת ט, א; שם ד; שם טו. ביחס להלכה טו ניתן לומר שהמחלוקת בין הרמב"ם והראב"ד היא מחלוקת פרשנית בלבד, ולכן ר' וידאל אינו מוצא לנכון להתעכב על השגת הראב"ד. ראה דוגמה נוספת בהל' שבת יב, ב: "ויש בהשגות שטה אחרת בענינים אלו", ואינו אומר יותר מאומה. אבל לא כן הוא בשני המקומות האחרים שצויינו לעיל בהערה זו, ובכל זאת ר' וידאל אינו מתייחס להשגות. אולי הן לא היו לפניו במקומות אלו. לעומת זאת מצאנו מקומות שהיו לפניו השגות שלא נדפסו לפניו, כגון הל' שבת יב, ו, וראה שם ברמב"ם פונקל שהדפיסו השגה זו מכתב יד. וראה לעיל הערה 123.
- 306 הל' חמץ ומצה ג, ז: "שאם עיין הר"א ז"ל בדברי רבינו העיין אשר ראוי לכל משיג על ספר אחר לעיין, לא נסתפק לו דעת רבינו בזה, שהרי בביאור כתב בפתיחת הלכות אלו" וכו'.
- 307 הל' שבת ה, טז: "ובהשגות א"א בלבול גדול אני רואה בכאן... ע"כ, ולא שת לבו לחלוף הגרסאות". וראה הל' שביתת יום טוב ב, יב שהראב"ד כתב "מעולם לא שמענו זאת הנוסחא", ור' וידאל כותב: "ובאמת שהראשונה נראית עיקר וכן נראה מספרינו, אבל אין אומרים למי שלא ראה את החדש יבא ויעיד אלא למי שראה את החדש, ורבינו ז"ל ראה הנסחא וכתבה".
- 308 הל' שבת ח, טז: "ובהשגות... ע"כ, וכדעתו דעת האחרונים ז"ל".
- 309 כתב ר"א זכות בספר יוחסין, מהד' פריימן, ירושלים תשכ"ג, דף 225 א: "ובזה הזמן היה חכם גדול באיטליא שעשה מגיד משנה ר"ל לפרש ע"פ התלמוד מדברי הר"ם במז"ל שכתב בי"ד שקראו משנה תורה, וכל ההשגו' שהשיגו עליו. שמו דן ווידאל די טולושא והביא דברי רשב"א". דבריו על איטליה אינם מדויקים כמובן. דבריו "וכל ההשגות שהשיגו עליו" הם בכחינת לאו דוקא, כיון שיש השגות שהוא מסכים עם המשיג.
- 310 ראה הל' אישות יט, יב; הל' מלוה ולוה יח, ד.
- 311 הל' אישות כד, יז: "וכבר השיג עליו בכל זה הרמ"ך ודברי רבינו צריכין תלמוד". אגב אעיר כאן כי רח"ד גולבסקי במאמרו "מי הוא מחבר המגיד משנה? על הלכות שחיטה", אור המזרח יז, ניסן תשכ"ח, עמ' 37 (וגם בעמ' 38 באות א), כתב שהרב המגיד אינו מזכיר את השגות הרמ"ך, ואינו נכון (יש במאמר זה עוד אי דיוקים על דרכו של הרב המגיד, ואיני מציינם). בהקשר זה נציין שר"א דנציג, בנשמת אדם כלל יז סוף ס"ב ד"ה ודע, כתב שאילו ראה הרמ"ך את דברי המגיד משנה לא היה משיג על הרמב"ם, ודבריו תמוהים, שהרי הרב המגיד מביא את דברי הרמ"ך, והעיר על כך רי"ח סופר, כנסת חיים, ירושלים תשנ"ג, עמ' קנא, אות רמא.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

השגות אלו במידה פחותה בהרבה מאלו של הראב"ד, אבל יש לדעת שהן היו לפניו, אלא שלא תמיד הזכירן בשמן.³¹²

(ה) בירור נוסח דברי הרמב"ם

לעניין בירור דברי הרמב"ם הרב המגיד נזקק גם לנוסחים שונים שהיו בספרי הרמב"ם, והוא נותן דעתו עליהם.³¹³

(ו) פסיקת הלכה ומנהג המקום

נראה לי כי לא די במה שכתב ר"י קארו על דרכו של הרב המגיד, וכפי שהבאנו לעיל. יש להוסיף שהרב המגיד מצא לנכון גם להכריע ולפסוק הלכה. מצאנו בדבריו פעמים רבות מאוד:³¹⁴ "וכן עיקר", או: "ועיקר", או: "ואין זה עיקר" וכדומה, ונמצא שבביטוי זה הוא בא להכריע בדבר הלכה. יש לצרף לכך לשונות נוספים של פסק הלכה, כגון: "ולמעשה ראוי להחמיר" (הל' שבת טו, ב), "וכן יש להחמיר" (שם יט, יח), "ואין להקל כל כך" (שם י, כג), "ונראה להקל" (הל' יו"ט א, כב), ועוד. וכן נצרף את הלשון על עצמו: "ואם דעתי"³¹⁵ אינה מכרעת אוחז אני דברי רבינו ורש"י ז"ל למעשה" (הל' שבת כב, יז).

ראיה נוספת שהרב המגיד התכוון להכריע בענייני הלכה היא העובדה שהוא מסתמך פעמים רבות על המנהג. איזכורם של מנהגים בדרך כלל אינו מוסיף מבחינה פרשנית, אלא כל כולו בא לבסס את ההלכה או לומר מה עמדת ההלכה בעניין מסוים. לכן כשהרב המגיד מציין את "מנהגנו",³¹⁶ ברור שאין כאן פרשנות, אלא כוונתו היא פסיקת הלכה על סמך מנהג מקומו.

6. לשון הרב המגיד

(א) רבינו או המחבר

יש לשאול כיצד קוראים נושאי הכלים למחבר, או לספרו, שסביבו הם חונים ומפרשים.

312 בספר הגהות הרמ"ך על הרמב"ם, ירושלים תש"ל, בעמוד הראשון של ההקדמה, שנכתבה ככל הנראה בידי רד"מ שמידל, נכתב בהערה: "המעין ימצא שכל דברי רבינו [רמ"ך] היו לעיני בעל מגיד משנה המשיב תדיר על תמיהותיו של רבינו - גם כשאנו מזכירו בפירושו בשם רבינו או בשם יש מי שכתב [ראה לעיל הערה 299] - כדרכו". וחזר ונכתב עניין זה בסוף הספר עמ' רה. ויש להוסיף, כי גם כשכתב: "שראיתי רבנים מקשים בספריהם... וזה לשון אחד מהם" (הל' שבת יז, א) הכוונה לרמ"ך, שכן נמצא לפנינו בהשגותיו, כך נראה לי לכאורה, וצריך בירור. וכן כשכתב: "מי שהקשה", כוונתו לרמ"ך. כך בהל' איסורי ביאה כ, יג: "והוצרכתי להאריך בזה מפני שראיתי מי שהקשה על רבינו בזה הלשון", וכו', וכך נמצא לפנינו בהשגות הרמ"ך, ראה עמ' קלב [בהערה 7 ציינו כי ההשגה הובאה בשו"ת רשב"ש סי' מח (ושם בטעות: רמב"ן). ויש להוסיף כי הובאה כלשונה גם בר"ן כתובות כד ע"ב (דפ' וילנא י סע"א)]. הבאתי שני מקומות אלו משום שכאן העתיק את הלשון ההשגה ממש, אבל כאמור גם במקומות אחרים כוונתו אליו, כגון: הל' שבת ג, ב; י, יב; ועוד. אבל יש מקומות שהביא "מי שהקשה" ולא נמצא לפנינו בהשגות הרמ"ך, כגון: הל' שבת ה, ו; טז; ועוד.

313 הל' יבום וחליצה ב, ה: "כך היא עיקר הנוסחא, ויש ספרים כתב בהן... וטעות סופר הוא". הל' מאכלות אסורות ג, י: "ויש מיעוט ספרים כתוב בהן כאן אם נתנבל העוף... וטעות סופרים הוא", ועוד.

314 שלושה ביטויים אלו נמצאים בדבריו כארבע מאות פעמים, ולכן איני מציין למקורות.

315 בדפוסים מאוחרים הנוסח: "דעתו", וזו טעות. וברמב"ם פרנקל נדפס כהלכה.

316 הל' תענית ספ"א: "ואנו מנהגנו"; ספ"ג: "ומנהגינו כרבינו", ועוד.

נושאי כליו של הרי"ף מכנים אותו כרגיל בשם: הרב אלפסי או הרי"ף, או הלכות.³¹⁷ מצינו גם את הכינוי: הרב, או: הרב רבינו,³¹⁸ רבינו הגדול.³¹⁹ את הכינוי רבינו מצינו בעיקר³²⁰ רק אצל פרשן אחד, והוא ר' אהרן הלוי בפקודת הלויים. לא בדקתי את העניין בצורה מקיפה ועמוקה ביחס למפרשים אחרים, והואיל ואין זה עקרוני לדיוננו, אני משאיר נושא זה להזדמנות אחרת. שאלה דומה יש לשאול גם ביחס לנושאי כליו של הרמב"ם.

הרב המגיד מכנה את הרמב"ם בדרך כלל בשם: רבינו. אבל יש שהוא קורא לו בשם: המחבר. שינוי זה הוא שינוי עקרוני לדעת הריב"ש, כפי שאנו למדים ממה שכתב בתשובותיו בסי' קסח: "וכבר אתה רואה, שהרב בעל מגיד משנה [הל' זכיה ומתנה יב, ו] לא שבח דעתו בזה, ולא הזכירו בלשון רבינו כדרכו, רק אמר, שזה תירץ המחבר³²¹ לקושיא ההיא, ותיורצין אחרים נאמרו בזה". ובדומה לכך כתב ר' שלמה סרור (צורר), (מחכמי אלג'יר במאה השש עשרה):³²² "הנה [הנך] רואה שהמ"מ ז"ל בשני מקומות הביא שתי הדיעות ולא הכריע כדרכו בכל מקום שהוא מכריע כדברי הרב ז"ל כותב ועיקר, נראה שלא הסכים לדעתו, וגם ממ"ש פ"ט ושם כתב המחבר ולא כתב רבינו כדרכו, נראה ג"כ שלא הסכים לדעתו כמ"ש הריב"ש ז"ל על כיוצא בזה וז"ל וכבר אתה רואה שהמ"מ ז"ל לא שבח דעתו בזה" וכו'.

כלל זה כתב גם ר' חיים משה אמארי ליו:³²³ "מה גם דכתב [הרב המגיד] בלשון המחבר ולא אמר רבינו כדרכו ברוב המקומות כנראה דאין דעתו נוחה בזה כנודע דכך דרכו ברוב המקומות שכותב המחבר". אכן, הוא לא הביא ראיה לדבריו.³²⁴ ר' מלאכי הכהן הביא את דברי הלכה למשה בספרו יד מלאכי,³²⁵ ולא הוסיף עליו מאומה.

על הכלל הזה כתב הרב חיד"א:³²⁶ "ומה שכתב איזה אחרון³²⁷ דכשהרב המגיד לא סבירא ליה כהרמב"ם מזכירו בשם מחבר, וכשסובר כמותו מזכירו בשם רבינו, ולדעתי הקצרה

- 317 כך מצאנו בתר"י לברכות, ר' יהונתן לעירובין, ר"ן, נמוקי יוסף, בעל המאור.
- 318 ראה רבי' בנדיקט, מרכז התורה בפרובנס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 296 הערה 60; עמ' 303 והערה 108; עמ' 304 ובהערות; עמ' 314 מס' 3; עמ' 322.
- 319 כך מנחה הרמב"ן, כגון בהקדמה למלחמות ה'; שם ברכות על דף ח ע"ב, ועל דף יב ע"ב, ועוד.
- 320 אמרתי "בעיקר" משום שמצינו כן גם במלחמות ה' לברכות, ועוד, ואיני מציין כיון שאין זה עיקר דיוננו.
- 321 אבל בנוסח הדפוסים שלפנינו כתוב: רבינו. העירו על כך ר"א ששון בתשובותיו תורת אמת, סוף סי' קפח, ור' שמואל חיים בספרו שמן המשחה, קושטא ת"ר, בריש הספר, הלכות זכיה אות א.
- 322 שו"ת תשב"ץ, חלק ד הנקרא חוט המשולש, טור ב סי' ב, ד"ה ואין לומר.
- 323 הלכה למשה, שאלוניקי תקט"ז, הל' מכירה, פ"ד ה"ה, דף כג ע"ג.
- 324 נראה שאת דברי ר' שלמה סרור שנדפסו לראשונה באמסטרדם, שנת תצ"ח, לא היה יכול לראות, שהרי ספרו הלכה למשה נדפס בשאלוניקי שנת תקי"ב, והוא נזכר בשער בברכת המתים. אבל את דברי הריב"ש ברור שהיה יכול לראות, ואפשר שגם ראהו, ראה לקמן הערה 331, אבל הוא לא הזכיר זאת במפורש.
- 325 כללי הרב המגיד, כלל ד. ברם בספרו נפלה טעות דפוס במראה המקום, ונדפס שם: "הלכה למשה הלכות מכירה דף צד ע"ג". לכן כתב בספר שמן המשחה שהבאתי דבריו בפנים, כי לא מצא זאת בספר הלכה למשה. ר"ח פאלאג'י שהתייחס לכלל זה, וצייתי אליו לקמן בהערה 327, העתיק את מראה המקום המשובש מבלי לומר מאומה. המפליא הוא שהעתיק כן גם בספרו כל החיים, ושם באותו קטע עצמו הוא מציין לשמן המשחה שכתב כי לא מצא במקום המצויין ביד מלאכי מאומה.
- 326 שם הגדולים, ערך ר' וידאל די טולושא.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

הרי זה בבל יאמר, והעיקר דזמנין כותב הכי וזמנין הכי. ולומר המחבר אינו זלזול ח"ו, ואין להאריך".

גם ר' שמואל חיים בעל שמן המשחה, אינו מסכים עם כלל זה,³²⁸ ומוכיח שיש מקומות שהרב המגיד הסכים עם דברי הרמב"ם אף שכינהו בשם "המחבר",³²⁹ ויש מקומות שלא הסכים עמו אף שכינהו בשם "רבינו".³³⁰

דומה בעיני שגם הלכה למשה וגם יד מלאכי אכן מסכימים שאין זה כלל קבוע, שהרי מודגש בדבריהם "ברוב המקומות", ולכן נראה לי שהשגתו של החיד"א עליהם אינה השגה. אפשר שמשום כך הם לא הביאו את דברי הריב"ש,³³¹ כיון שמדבריו משמע לכאורה שזהו כלל קבוע.

בעניין זה כתב גם ר' אליהו חזן:³³² "ובעניותי לא ראיתי בתשו' הריב"ש ז"ל סתירה למ"ש הרב חיד"א ז"ל, דלא יכחיש הרב דאית זימני שכותב המחבר וחולק עליו ובפרט כשראינוהו חולק בפירושו, ומ"ש הרב ז"ל הוא דלאו דוקא בכל פעם ולאוחזו לכלל גדול בדינו, דאית זמנין שכ"כ ואינו חולק, ובזה לא יכחיש הריב"ש, והוא פשוט". יש לציין שהחיד"א לא הזכיר כלל את דברי הריב"ש, אלא כתב בסתם "איזה אחרון", וברור שלא כיוון אליו. מכל מקום לא נתבררו לי דברי ר"א חזן, שהרי לכאורה ברור הוא שהריב"ש סבור שזהו כלל קבוע, וכמו שנראה להדיא מדברי ר' שלמה סרור ושאר האחרונים שהבאתי דבריהם.

הבה נראה מה ניתן להוסיף בעניין זה. כבר כתבנו שדרכו של הרב המגיד לקרוא לרמב"ם בשם: רבינו, ורק לעתים רחוקות בשם: הרב. דרכו לקרוא לפסקי הרי"ף, להוציא את תשובותיו, בשם: הלכות. אבל בפירושו לספרי נזיקין וקנין הכינויים: הרב, הרי"ף, שכיחים מאוד. בשני ספרים אלו מכונה הרמב"ם פעמים רבות מאוד בשם: המחבר. אבל מתברר כי רק בשני ספרים אלו משתמש הרב המגיד בכינוי המחבר, ולא נמצא כן בשאר ספריו.³³³ ובשני ספרים אלו מצאנו כן ארבע פעמים בספר נזיקין,³³⁴ ואילו בספר קנין כשלוש מאות

327 ר"ח פאלאג'י בכמה מספריו (חיים ושלום, אה"ע"ז, איזמיר תרכ"ב, ח"א, ס"א, א, דף ג ע"ב; ברכת מועדין לחיים, איזמיר תרכ"ח, ח"א, דרוש לשבת כלה, דף ד ע"ג; כל החיים, איזמיר תרל"ב, כללי הפוסקים, מערכת מ, אות נ, דף כג ע"א) תמה על החיד"א שכתב כן בשם איזה אחרון. לאמור, אף שכוונת החיד"א באומרו "איזה אחרון" היתה לספר הלכה למשה או לספר יד מלאכי, היה עליו לומר כי כך הוא בתשובות ריב"ש ס"י קסח, וגם בשו"ת תשב"ץ, חוט המשולש, טור ב, ס"י ב. הרי שני אלו קודמים להלכה למשה וליד מלאכי, ומה עוד שהריב"ש הוא אחד מהראשונים.

328 שמן המשחה, קושטא ת"ר, ריש הספר דף ב ע"א, הלכות זכיה, אות א.

329 כגון הלי' מכירה ה, ד; כא, כב, ועוד.

330 כגון הלי' חמץ ומצה ד, ה; הלי' איסורי ביאה ג, ב; ועוד.

331 אם כי רח"מ אמארי' ליו כתב בדבריו "כנודע", ויתכן אפוא שכוונתו היתה לריב"ש, אלא שלא כתב זאת במפורש.

332 ר' דוד חזן, ישרי לב, איזמיר תר"ל, מערכת ת, דף צד ע"א, אות א. והכותב הוא נכד המחבר ר' אליהו חזן.

333 אמנם הראב"ד בהשגותיו מכנה את הרמב"ם בשם: המחבר, ולכן במקום שהרב המגיד העתיק את השגת הראב"ד, ברור שהוא העתיק גם כינוי זה, אבל לא השתמש בו יותר.

334 ואלו הם: הלי' נזקי ממון ד, ו; הלי' גניבה ז, ה; הלי' גזילה ואבדה יז, ח; הלי' חובל ומזיק ז, יט. לעומת זאת "רבינו" נזכר כשלוש מאות פעמים.

וחמישים פעמים.³³⁵ איני יודע מה הסיבה לשינוי סגנון זה בכלל, ובתוך שני ספרים אלו בפרט. לפי זה עולה כי אם נקבל את כללו של הריב"ש, הרי שהוא אמור כמובן רק ביחס לשני ספרים אלו, שהרי רק בהם נזכר "המחבר", ועלינו לומר כי כשלוש מאות וחמישים פעמים אין הרב המגיד מסכים עם דברי הרמב"ם, וזה לא מסתבר. בהכרח עלינו לקבל את דברי החיד"א, כי אין בזה כלל קבוע. אבל את שאלת שינוי הסגנון של הרב המגיד בספריו לא פתרנו.³³⁶

(ב) העדפת דרך הקיצור

יש מקרים שתוך כדי בירור דברי הרמב"ם, או תוך כדי בירור דברי הראב"ד, נזקק הרב המגיד לפרש סוגיא תלמודית. אכן, אם הדבר אינו קשור במישרין לבירורם של דברים, אלא יש בו מעין סטייה מפירוש דברי הרמב"ם, אזי הרב המגיד מעדיף את דרך הקיצור, ומוותר על הבירור של אותה סוגיא. כך כתב בהל' שבת א, י: "והר"א ז"ל מפרשה בפנים אחרות בהשגות ואין לי להאריך".³³⁷ וכך מצאנו בהל' שבת טו, יא: "ואין דברים אלו מצויין כדי להאריך בהן. ודעת הרשב"א ז"ל בספרו תמצאנו".³³⁸ מכאן שמענו כבדרך אגב כי אין הוא מאריך בדברים שאינם נוהגים עכשיו, והדבר מאשר את שאמרנו לעיל, כי מטרתו של הרב המגיד היא גם פסק הלכה. וכך אתה שומע במפורש מדבריו בהל' שופר וסוכה ולולב ז, ט: "ואין להאריך בזה לפי שבכל אחד מן הצדדין אדם יוצא ידי חובתו". ולכן מובן שאנו מוצאים בהל' שבת כ, יד: "ולהיות הדבר הזה מצוי תמיד הארכתיו בו כ"כ". הל' גירושין ד, יד: "ולפי שזה דבר מצוי הארכתיו בו וכתבתי דעות אלו".

מכאן אנו למדים שהרב המגיד אינו אוהב להאריך, ואם בכל זאת מצא לנכון להאריך, הרי בדרך כלל הוא משתדל להצדיק זאת.³³⁹

(ג) דברי מוסר והשקפה

בסוף הלכות זכיה ומתנה הביא הרב המגיד את דברי הרמב"ם בהל' מתנות עניים, שהם בגדר דברי מוסר והשקפה, והוסיף עליו מדיליה. גם בסוף הל' שכנים כתב הרב המגיד דברי מוסר והשקפה. על הדברים שכתב הרב המגיד באותם מקומות, ניתן לומר את שכתב הרב המגיד עצמו על דברי הרמב"ם במספר מקומות:³⁴⁰ "דברי רבינו ראויין אליו".

335 בספר זה נמצא הכינוי: רבינו, כמאה ועשרים פעמים.

336 יש לזכור כי יתכנו בעניין זה חילופי נוסח, ראה לעיל הערה 321, ואפשר שהרב המגיד עצמו שינה את הלשון, מעין מהדורה בתרא (שראינו כי עשה כן), והשינויים לא הגיעו לידינו. יש לציין כי בכתב היד שהוזכר לעיל בהערה 268, נמצא הכינוי: המחבר, גם במקום שבנוסח שלפנינו נמצא: רבינו, עד כמה שהיה באפשרותי לבדוק.

337 וכן בהל' שבת כג, יט: "ולבאר הסוגיא לפי דעות אלו יאריכו הדברים"; כח, ה: "וגם מן השמועה נראה לי כן אלא שאין רצוני להאריך", ועוד.

338 וכן שבת טז, יא: "ודינין אלו אינן מצויין להאריך בהם ואין מהם בהלכות כלום", וכן שם יז, ו; כג, יט (ולבאר הסוגיא לפי דעות אלו יאריכו הדברים); כח, ה, ועוד.

339 גירושין ד, יד: "ולפי שזה דבר מצוי הארכתיו בו וכתבתי דעות אלו". ראה גם לשונו בהערה 312.

340 הל' מגילה ב, יז, ועוד.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

7. חיבורים שהיו לפני הרב המגיד

אין כאן המקום לרשום את כל החיבורים המוזכרים במגיד משנה.³⁴¹ אעיר אפוא רק על מספר חיבורים שיש בהם עניין מיוחד.

(א) פירוש המשניות לרמב"ם בתרגום לעברית וללא סדר טהרות³⁴²
הרב המגיד מזכיר את פירוש המשניות לרמב"ם כעשרים פעמים, פרט לסדר טהרות.³⁴³ בכל המקומות הללו פירושו שווה לתרגום המצוי בדינו.³⁴⁴ מכאן יש להסיק שהרב המגיד לא ידע ערבית,³⁴⁵ ולכן היו לפניו רק התרגומים של חמשת הסדרים שנתרגמו כבר בזמן הרשב"א. סדר טהרות כנראה שלא תורגם עד זמנו לפחות.³⁴⁶ אכן החיד"א כתב:³⁴⁷ "ודברי הרמב"ם ז"ל בפירוש המשנה נעלמו מהרב המגיד... איברא דכעת איני זוכר אם הרב המגיד מזכיר פירוש המשניות להרמב"ם, דהגם דהועתק בזמן הרשב"א אפשר שלא הגיע לידו של הרב המגיד".³⁴⁸ וכן נקטו עוד אחרונים.³⁴⁹ ואנו רואים שלא כך הדבר. אמנם הואיל ומצאנו מקומות שבהם היה מן הראוי שהרב המגיד יזכיר את פירוש המשניות ובכל זאת לא הזכירו,³⁴⁹ יתכן שפירוש המשניות לא היה תדיר לפניו.³⁵⁰

341 רישום מלא ימצא המעוניין במאמרי המוזכר לעיל הערה 246, עמ' 567-579. אוסיף כאן את דברי מהרש"ל בתשובותיו סי' כה: "ואומר אני אם ראה המגיד משנה דברי הרא"ם [מרדכי פ' האומר] שפי' דווקא אכופין קאי לא היה כותב על הרמב"ם צ"ע, ואולי אף הר"ן היה מודה, כי הם לא הורגלו בדברי הרא"ם אף שהוא קדמון להם כאשר ידוע, בפרט שרוב דבריו אינן בספר מפורש אלא מלוקט בתשובות". עוד אציין כאן כי בספר המצוות מהד' פרנקל, מ"ע קסד, רשמו את כל המקומות שבהם הביא הרב המגיד את ספר המצוות, אבל נראה שרשימתם אינה מלאה, ראה במאמרי המוזכר לעיל הערה 246, בראש עמ' 573.

342 הדברים בקטע זה כבר נכתבו במאמרי "האם ראו הרשב"א והרב המגיד ובעל הגהות מימוניות את פירוש המשניות לרמב"ם", צפונות ט (תשנ"א), עמ' פב-פד, שבו הגבתי על דברי רי"ח סופר במאמרו "על ספרים וסופרים (א)", צפונות ז (תש"ן), עמ' עט-פ.

343 כגון בשבת ח, יד; יא, יז; יב, טז; יג, יח ועוד, ראה במאמרי המוזכר לעיל הערה 246, עמ' 572, שם נרשמו מראי מקומות ואין טעם לכופלם כאן.

344 פרט להל' יו"ט ח, כא, שנוסח פירוש המשנה המועתק במגיד משנה אינו נמצא לפנינו, וכפי שהעתיק על כך במאמרי המוזכר לעיל הערה 246, עמ' 572, וציינתי כי נוסח זה אינו נמצא במקום אחר. עתה אני רואה כי ברמב"ם פרנקל, שיצא לאור לאחר שכתבתי את מאמרי, גם עמדו על כך, וכתבו כי הוא לשון רש"י. נמצא אפוא שנפלה טעות בדברי המגיד משנה, וצריך בירור כיצד לתקנה.

345 גם את ספר המצוות לרמב"ם הביא על פי תרגום, ראה לעיל הערה 159.

346 אפשר לומר שלא היה לו צורך להזכיר סדר זה כיון שלא עסק באותם עניינים. נמצא כי כדי לקבוע אם אכן לא היה לפניו תרגום על סדר טהרות יש לבדוק אם היה הרב המגיד צריך להביא עניין מפירוש המשניות לטהרות ולא הביא.

347 פתח עינים, ריש בבא מציעא. וכן כתב גם בפירוש למסכת סופרים, כסא רחמים, פ"א ה"ה.

348 צוינו ע"י רי"ח סופר במאמרו (לעיל הערה 342), עמ' עט-פ. אוסיף על ציוניו את מרכבת המשנה לר"ש חעלמא, מגילה ב, ט, ד"ה ומן השמים, כמוכח מדבריו בסוגריים שם. עוד כתב רי"ח סופר במאמרו בעמ' פ' כי הרב המגיד מזכיר גם את פירוש המשנה על סדר קדשים והוסיף: "וכמדומה ראיתי כתוב שפירוש המשניות על סדר קדשים תורגם מאוחר משאר סדרי המשנה ודוק". אבל כבר כתבתי שם בצפונות שלא כך הדבר, אלא סדר טהרות הוא שנתרגם מאוחר. רי"ח סופר חזר על כל הדברים שכתב בצפונות וכתבם בתוספת מראי מקורות, בספרו מנוחת שלום, ח"ה, ירושלים תשס"ב, עמ' ריג-רטז. אבל לא התייחס לדבריי בצפונות, ולא תיקן את הראוי לתקן.

349 אוסיף על המקומות שציין רי"ח סופר את ר"י גטיניו בספרו יצחק ירנן, שאלוניקי תקמ"ו, הל' שבת יג, כב: "ועמ"ש ה"ה ע"ש הרב ברצלוני וי"ל אמאי לא הביאו מר מפ"י המשנה יע"ש דס"ל פ"י זה".

350 רי"ח סופר ציין לר"י שור בהגהותיו עתים לבניה על ספר העתים, קראקא תרס"ג, סי' צו, אות פה, עמ'

(ב) תשובות הרשב"א

הרב המגיד מזכיר את תשובות הרשב"א כעשרים פעמים.³⁵¹ ברם מן הראוי להביא בזה את שכתב הכסף משנה בהל' שכירות ז, ב: "כתב ה"ה מיהו כתב הרשב"א נראה לי דדוקא באומר שנה זו וכו'. זה כתב בחידושו ואין ספק שלא בא ליד ה"ה תשובת הרשב"א ז"ל שהרי כתב בה דלא אמרה אלא להלכה אבל למעשה יעשו כדברי הרמב"ם". אמנם אפשר לומר כי תשובה מסוימת של הרשב"א לא הגיעה לידי הרב המגיד, ודברים אלו מצויים הם,³⁵² או שמא ניתן ליישב את דבריו עם האמור בתשובה זו.³⁵³ בדומה לכך מצאנו שהעיר הלח"מ בהל' מלוה ולוה כו, ג, וזה לשונו: "ה"ה כתב והרשב"א מסכים לדברי רבינו ועיין בתשובת הרשב"א סי' תקע"ג שדעתו אינו כן" (וגם המשנה למלך כתב בדומה לכך).

כתב ר"א אלפנדרי:³⁵⁴ "לכן נראה עיקר כמ"ש דמ"ש ה"ה ז"ל משם הרשב"א ז"ל היינו ממ"ש בשיטתו שכן בכל חבורו של ה"ה ז"ל אינו מזכיר להרמב"ן ולהרשב"א ז"ל כי אם מ"ש בשיטתו". לכאורה דבריו צ"ע, שהרי הרב המגיד הזכיר הן את תשובות הרמב"ן והן את תשובות הרשב"א.³⁵⁵ נראה שרצונו לומר כי במקום שכתב הרב המגיד באופן סתמי: "וכתב הרמב"ן", או: "וכתב הרשב"א", ולא ציין במפורש כי כוונתו לתשובות, אזי הדברים נמצאים בחידושיהם, ועדיין צ"ע.

8. יחס האחרונים לרב המגיד

כתב ר"י קורקוס:³⁵⁶ "מי לנו גדול בהבנת דברי הרמב"ם כמו הר' במ"מ ומי לנו בקי בחבורו כמוהו דנחית לפרש ולדקדק ואיך נאמר דאשתמיטתיה ההיא דמאכלות אסורות כי הרי בגמרא הביאו דין ערלה על דין שבת ושניהם נזכרו שם יחד כאשר יתבאר ובודאי שהרב ב' המגיד ראה סוגית הגמרא... על כן אני אומר כי דבריו הם מוכרחים נכונים ואמתיים והכל זכור לפניו והאמת אתו ונימוקו עמו".³⁵⁷ ר"י קארו כתב בשו"ת אבקת רוכל סימן פא: "והרי מגיד משנה שהוא בן משק ביתו של הרמב"ם אינו סובר כן כדבריו"³⁵⁸ שהרי כתב שלדעת

120, שכתב כי הרב המגיד בהל' אישות פ"א סה"ג נתכוון בדבריו לפירוש המשניות בכלים. אף שהיה פשוט בעיני ר"י שור שכך הדבר, הרי לפי דבריו אין זה אפשרי, וצריך לומר כי התכוון לתשובת הרמב"ם שהביא הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות כמ"ש במקורות וציונים ברמב"ם פרנקל שם [הם הוסיפו כמקור גם את פירוש המשניות לטהרות, ואפשר שלא התכוונו כמקור ממש, אלא רק כמקבילה].

351 כגון הל' אישות ז, יד; "וכן דעת הרשב"א... ומ"מ כתב בתשובה"; שם י, ח: "וכ"כ הרשב"א ז"ל בתשובה", ועוד כמצויין במאמרי הנזכר בהערה 246, עמ' 578.

352 כגון הלח"מ בהל' חנוכה ג, ה, כתב שהרב המגיד לא ראה את תשובת הרמב"ם.

353 ראה ברמב"ם פרנקל בספר המפתח.

354 מרכבת המשנה, איזמיר תקט"ו, הל' מזוזה פ"ו, דף לז סע"ג.

355 את תשובות הרמב"ן הזכיר תשע פעמים, כגון הל' מכירה, יא, טז; הל' מלוה ולוה ה, יג; יד; ועוד. את תשובות הרשב"א הזכיר כעשרים ושתים פעמים, כגון: אישות ז, יד; י, ח; טז, א; ועוד, וראה לעיל הערה 351.

356 בתשובותיו (סי' א), שנדפסו בסוף שו"ת חיים שאל לחיד"א, ליוורנו תקנ"ב-תקנ"ה, ונשמטו בדפוסים הבאים של ספר זה. התשובות נדפסו שוב ברמב"ם מהד' שולזינגר, ניו יורק תש"ח, בסוף ספר זמנים.

357 וראה בתשובותיו סי' ה: "הנה הרב במ"מ נתן טעם וכו' ומי יבא אחרי הרב". ושם סי' ח: "מי יבא אחר הרב ומה שהוא הצריך עיון אין עיון שלנו מספיק לכך".

358 היינו כפי שהציע המבי"ט שתשובתו הובאה שם בסי' פ.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

הרמב"ם...". לאמור, אם יש אפשרות לפרש את דברי הרמב"ם באופנים שונים, יש להעדיף את פירושו של הרב המגיד. בדומה לכך כתב הרדב"ז בתשובותיו סי' אלף תד (ח"ה סי' לא):³⁵⁹ "כלל גדול יש לי כל מקום שאני רואה מחלוקת בדברי הרב ז"ל אני סומך על דברי בעל מגיד משנה שהיה אדם גדול ובקי ורוב שטתו הוא כשיטת הרשב"א. ועוד שכיון שהוא בא לפרש דבריו דקדק בהם כל הצורך".³⁶⁰ וכן כתבו ר' יהושע שונצין,³⁶¹ ר' בצלאל אשכנזי,³⁶² ר' מרדכי הלוי,³⁶³ בנו ר' אברהם הלוי,³⁶⁴ ר' יו"ט אלגזי,³⁶⁵ ור' אברהם מיוחס.³⁶⁶ על סמך בקיאותו של הרב המגיד בדברי הרמב"ם כתב בעל ערוך השולחן (או"ח, סי' תלא סי"ז): "ברור הוא דנוסחא מוטעת היא או אם היתה נוסחא זו חזר הרמב"ם ותקנה, וראיה ברורה שהמגיד משנה לא הזכירה ומי היה בקי בדברי הרמב"ם יותר ממנו".³⁶⁷

רעיון זה, כי המפרש נתן דעתו על הפירוש שלפניו באופן מיוחד, ולכן מן הסתם פירושו הוא המתקבל ביותר, נאמר גם בדורנו ע"י ר"ב זילבר, שהוסיף לו נופך מסוים. אלו דבריו:³⁶⁸ "דהדבר כבר הוכרע ע"י הכ"מ והרדב"ז והמל"מ שפירשו כן דברי הרמב"ם ובטח שדייקו טובא כיון שהם המפרשים היסודיים ובטח שהנו"כ [=שהנושאי כלים] של הרמב"ם הי' להם סד"ש [=סייעתא דשמיא] מיוחדת". הרי לנו כי לא רק שהמפרשים היסודיים מדייקים יותר משאר המחברים, ולכן יש לסמוך עליהם, אלא שהם זוכים גם לסייעתא דשמיא בפירושים.

359 ומעין זאת כתב גם בחלק א סי' שנה; ח"ז סי' כו ד"ה ולענין. בתשובה שלפנינו כתב הרדב"ז שהוא מקבל את פירושו הרב המגיד ברמב"ם כנגד הפירוש הנראה מדברי בעל הטורים.

360 דברים אלו הביא החיד"א בשם הגדולים בערך ר' וידאל. כן הביאו דברים אלו, ולא משם הגדולים, ר"י צאלה בפעולת צדיק ח"ב סי' רצו; ר' שלמה אבן דנאן בתשובותיו אשר לשלמה סי' סד; ואחרונים נוספים.

361 בתשובותיו נחלה ליהושע, קושטא תצ"א, סי' טז, דף כג ע"ד: "דקשה הוא מאד להעלות על לב שאנו מבינים דברי הרב יותר מהרשב"א והמגיד".

362 בתשובותיו סי' ל: "הרב המגיד ז"ל שהיה בקי בדעת הרמב"ם ז"ל יותר מן הכל". המדובר שם בחילוק שאמר ר"י סאגיש בדברי הרמב"ם, ואילו הרב המגיד חילק באופן אחר.

363 שו"ת דרכי נועם אהע"ז ר"ס נט: "מי לנו גדול אשר ירד לדעת הרמב"ם ובקי בחדריו ובכל ביתו נאמן כהרב המגיד ז"ל... ואין לנו להניח דברי ה"ה ופשיטותיה מחמת איזה דקדוק לשון שאין בו ממש". והדברים אמורים כנגד דיוק ר' דוד כהן (רד"ך) בדברי הרמב"ם.

364 שו"ת גינת ורדים חו"מ כלל א סימן א, ד"ה הרי העלה: "ואני אומר דה"ה הוא בקי בדברי הרמב"ם טפי מינן". כתב כן כנגד הש"ך שיישב את דברי הרמב"ם באומרו שיש טעות סופר בספרים שלפנינו, אלא הנוסח הוא כמו בדפוס ויניציאה ש"י ושל"ד, וכמו שהגיה המגדל עוז.

365 שו"ת שמחת יום טוב, סי' עה, דף רכד ע"ג: "ואיך אפשר להתיר כסברת התשב"ץ בהיות שה"ה חולק עליו דמי לנו גדול ובקי בדברי הר"מ כה"ה". הביא דבריו ר"י טייב בערך השולחן, אהע"ז סי' מב אות ח.

366 שדה הארץ, ח"ב, שאלוניקי תקנ"ח, דף קא סע"ב: "כמי כמוהו מורה ובקי בדברי הרמב"ם כהר" המגיד". כתב כן כנגד הב"י שכתב שהרב המגיד לא פירש כהלכה.

367 בעניין זה, שיש לקבל את דברי הרב המגיד בפרשנותו לרמב"ם, ראה גם רי"ח סופר, ברית יעקב, ירושלים תשמ"ה, עמ' קכג, הערה ג, ובציוניו. וכן בספרו מנוחת שלום, ח"ה, ירושלים תשס"ב, עמ' ע ובציוניו שם לשאר ספריו.

368 אז נדברו, חלק ד, בני ברק תשל"ג, סי' עג, עמ' קעב.

הוא הדין ביחס לדברי הרשב"א. כך כתב ר' יהושע מקראקא:³⁶⁹ "וזה תימא על החכם [ב"ח אהע"ז סי' קכז] ז"ל לחלוק על הרב המגיד והנ"י שהעידו על הרשב"א שהכריע כהרמב"ם בלא ראייה ובלא מניין... וכדאי הוא הרב המגיד לסמוך על עדותו".

מן הראוי לסיים עניין זה בדברי ר' שלמה חעלמא על הרב המגיד בהקדמה לספרו מרכבת המשנה, ששם כתב בחרוזים את דעתו על כל אחד ממפרשי הרמב"ם. הואיל והדברים ארוכים אצטט רק חלק מהם:

לא נודע מה שמו, ואיה מקומו. והוא פלאי פלאות, משיא משואות. להאיר חשכת המעינים, ולגלות מצפונים... ועל השגות מאור עינינו הראב"ד בפיו מענה, להתפשט בכל עבר ופנה... הוא החל³⁷⁰ להראות באצבע, מקום מוצא הדין ומקור הנובע... פעמים בא בארוכה, פעמים בא בקצרה. הוא ראש השלישים, לבוש שריון קשקשים. חצי כבודו יפליח, ובכל אשר יפנה יצליח... ועם היות שלפעמים נטה מדרך רבינו בפסק הלכה, ונמשך אחרי דעות האחרונים ונגד הדרוש יעשה מערכה. אבל עיניו ולבו תמיד לעזק דרך רבנו ולסקל, ועדיין הדבר שקול. אמנם לרוב תבונתו הרחבה, כקריה נשגבה. מליצתו צרה, ודעתנו קצרה, כאצבע בקירא לסברא. ולהנות מאור לבושו, צריך פירוש לפירושו...

עם זאת ראוי לציין כי דומה בעיני שהיחיד שנקט בלשון קצת יוצאת דופן ממה שראינו עד הנה ביחס למגיד משנה הוא מהרש"ל. כך כתב בין שאר דבריו בתשובותיו סי' כה:

אף שכתב המגיד משנה [אישות ט, טז] עליו כל מי שנתן גט נאסר בקרוביה כו' וכן מוכח מן הגמרא, אבל לשון רבינו שכתב שאין לו בזה הפסד צריך עיון ואולי ר"ל שאין לו הפסד ממוון והרבה נשים יכול לישא חוץ מקרוביה ע"כ, מ"מ אני אומר דלאו מר בר רב אשי חתם על דבריו, ומה שכתב שדברי ר' משה צ"ע, קושטא קאמר שצ"ע ועיון, אבל מה שרצה לישב בדברים שאין מספיקין אלא לתינוקות של בית רבן.

כפי שראינו לעיל לשונו של מהרש"ל חריפה ביותר כלפי המגדל עוז, ולכן באופן יחסי הלשון כלפי הרב המגיד היא מתונה, אבל נראה שבכל זאת כל שאר החכמים שפרכו את דברי הרב המגיד, לא נקטו לשון מעין זה.

9. כללים

בדברי הרב המגיד מצאנו כללי תלמוד שונים, וכדי לא להאריך לא הבאתים כאן. עם זאת החלטתי כי אביא מקצת מן המקצת, והרי הוא לפניכם.

תוספתא

מגיד משנה הלכות מאכלות אסורות א, כד: "ונראין דברי רבינו וההלכות שלא הזכירו זה כלל, שאם היו דברי התוספתא הלכה לא היו שותקין בגמרתנו שלא לבאר זה". וכן בהלכות

369 שו"ת פני יהושע, אהע"ז, סי' סג, לבוב תר"ך, דף מח ע"ג.

370 לא נתברר לי מדוע כתב "הוא החל", והרי ברור כי מגדל עז פעל לפניו, ראה לעיל הערה 219.

על שנים ממפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה

גירושין ד, ז: "ולא סמך עליה [על התוספתא] רבינו כיון שלא הוזכר זה בגמרא". אבל מאידך גיסא כתב בהלכות אישות כג, ג: "רבינו סמך לו על התוספתא וכ"נ מן הירושלמי". כנראה משום שהתוספתא הובאה בירושלמי ניתן לסמוך עליה. אבל מצאנו מקומות רבים שהרב המגיד כתב כי הרמב"ם פסק על פי התוספתא אע"פ שלא הובאה בתלמודים.³⁷¹ ואין כאן מקום להאריך בכלל זה, ואסתפק בציון לדברי ר"ב אשכנזי בתשובותיו סי' א: "ואם תשאל הרי הרמב"ם ז"ל למד מהתוספתות ומן ההגדות דכמה דינין בחיבורו לא רמיזי אלא בתוספתא. תשובתך היינו תוספתא דלא רמיזא בגמ' כלל והאי דינא לא מצינא למילף בה מגמ' דידן כלל לכך יליף לה מהתוספתא, אבל כי רמיזא בגמ' דידן ומצינן למילף מינה מגמ' דידן לא משגחי' בתוס' כלל ולית לן בה".

ירושלמי

מגיד משנה הלכות מכירה כז, ח: "ולא מצאתי אותו בגמרתנו וראוי להיות בירושלמי במס' ערכין". ציין לכך כבר החיד"א בשם הגדולים ערך ירושלמי כהוכחה לקיומו של ירושלמי קדשים. ואין כאן המקום לסוגיה זו. יש הרוצים³⁷² להגיה משום כך בדברי הרב המגיד: תוספתא, במקום: ירושלמי.

הבאנו לעיל³⁷³ כי רצ"ה חיות כתב כי הראשונים משתמשים בשם "ירושלמי" כהפניה למאמרים הנמצאים לאו דווקא בירושלמי, אלא הם נמצאים במדרשי הלכה או אגדה. אם נוכל לומר זאת גם על תוספתא, הרי לפי זה לא נצטרך להגיה כלל, אלא לומר שזו היתה כוונת הרב המגיד. ברם, הואיל ועד כמה שבדקתי, לשונו של הרב המגיד מדויקת, ובאומרו ירושלמי, כוונתו רק לירושלמי, לכן נראה שאין מנוס מלהגיה את דבריו, או שאכן יש לומר שהוא סבר שיש ירושלמי לסדר קדשים.

כאן כדאי לציין כי הרב כשר הרחיק עוד יותר, דהיינו הביטוי "ירושלמי" בראשונים כולל לדבריו גם את ספרות הקבלה, וכך הוא כותב:³⁷⁴ "במגיד משנה פרק ב'³⁷⁵ מהל' שחיטה מביא מאמר בהלכה בשם ירושלמי ונמצא במדרש הנעלם פ' בראשית". מובן שיש כאן אי דיוק, שהרי מחבר הפירוש להלכות שחיטה אינו ר' וידאל כמו שכתבנו לעיל. ועוד, הוא אינו מכנה למדרשים או לזוהר בשם: ירושלמי.

371 אציין מספר מקומות לדוגמה: שבת ה, ז; ו, ה; ט, ז; י, ד; י, כג.

372 ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, ברעסלווא תר"ל, דף מו ע"א.

373 ראה לעיל הערה 140.

374 במאמרו "הזוהר", סיני, ספר יובל, תשי"ח, עמ' נב הערה 13. ונדפס שנית בתורה שלמה, בשלח, מילואים, עמ' 350. והעיר על כך גם רש"ז הבלין במבואו לד"צ של רמב"ם דפוס קושטא, ירושלים תשל"ג, עמ' 23, סוף הערה 37.

375 צ"ל: פרק א [ה"ט]. ברמב"ם פרנקל ציינו על הגליון בשם נחל עדן, כי קטע זה אינו נמצא בירושלמי אלא במדרש הנעלם.